

PRÁCE

SOUDOBÉ TRENDY & VÝZVY

Jindřich Šrajer, Jakub Jinek (ed.)

PRÁCE

SOUDOBÉ TRENDY & VÝZVY

Jindřich Šrajer, Jakub Jinek (ed.)

Odborná recenze:

Mgr. Ing. Ondřej Fischer, M.A., Ph.D.

Mgr. Michael Martinek, Th.D.

© SO ČBK 2022

ISBN 978-80-11-02376-8

OBSAH

ÚVOD	4
SITUACE NA TRHU PRÁCE V POST-COVIDOVÉ DOBĚ	7
Pavel Kuchař	
ČLOVĚK A PRÁCE	16
<i>Antropologický kontext práce</i>	
Lucie Kolářová	
SMYSL PRÁCE, JEJÍ HODNOTY A PRINCIPY	28
Lubomír Mlčoch	
ROBOTIZACE PRÁCE: ETICKÉ HLEDISKO	46
Jakub Jínek	
VZDĚLÁNÍ A JEHO VÝZNAM V PROMĚNÁCH SVĚTA PRÁCE	54
<i>Náčrt z perspektivy křesťanské sociální etiky</i>	
Petr Štica	
BUDOUCNOST VZDĚLÁVÁNÍ V KONTEXTU SVĚTA PRÁCE	61
<i>Jak hluboké a široké má vzdělávání být?</i>	
Arnošt Veselý, Michaela Veselá Hiekischová	
ETICKÉ INSPIRACE SOCIÁLNÍHO UČENÍ CÍRKVE PRO OBLAST PRÁCE A RODINY	76
Jindřich Šrajer	
SEZNAM LITERATURY	89
INTERNETOVÉ ODKAZY	99
SUMMARY	100
REJSTŘÍK	102
AUTOŘI	105

ÚVOD

Když Jan Pavel II. v roce 1981 v encyklice *Laborem exercens* upozornil, že práce je vlastním klíčem k sociální otázce, nejednalo se o vznešenou frázi a už vůbec ne o úlitbu marxismu, ba ani o polemiku s ním. Cílem bylo spíše připomenout, že problémy moderní ekonomiky a sociální politiky se nevyčerpávají pouze popisem struktur, procesů a anonymních sil, ale že mají jakousi svoji antropologickou konstantu, u níž je třeba začít, chceme-li se dobrat skutečných řešení těchto problémů; tímto antropologickým východiskem, které se osobně dotýká každého z nás, je lidská práce.

Dnes, po více než třiceti letech, během nichž celková komplexita společenského života, politických a ekonomických interakcí dále výrazně vzrostla, se na tomto základním poznatku nic nezměnilo. Zdá se dokonce, že v mnohdy radikálně proměněné společenské, hospodářské i politické realitě posledních let je to právě práce, ve smyslu popisném i normativním, která může poskytnout jasnou orientaci a vodítko pro hodnocení těchto proměn v národním i globálním kontextu. Současně nelze pochybovat o tom, že těmito proměnami nezůstává nedotčena ani práce sama. Je proto nezbytné reflektovat vzájemné vztahy mezi světem práce a aktuálními trendy v sociální a ekonomické oblasti a snažit se na jedné straně znovu zjednat jasno v tom fundamentálním, tedy v otázkách smyslu a významu práce a její roli v životě člověka, na druhé straně ovšem také pochopit strukturní procesy dané globalizací, digitální revolucí, daňovou, sociální, rodinnou a vzdělávací politikou, a neuzavírat se přitom ani před snahou nastínit možná řešení existujících problémů.

Takovýto soubor úkolů si klade předkládaná kolektivní monografie, která shromažďuje texty českých odborníků z oblasti sociální etiky, sociologie a ekonomie.

V úvodní kapitole seznamuje Pavel Kuchař čtenáře s aktuální situací na trhu práce v ČR. Na základě analýzy domácích i zahraničních dat konstatuje, že navzdory krizové době a navzdory mnoha negativním předpovědím nezaznamenává trh práce u nás žádné významnější výkyvy. Autora to vede k tvrzení, že změny, k nimž v posledním období na trhu práce došlo, jsou spíše příležitostí k dalšímu pozitivnímu vývoji směrem k výkonnější a inovativní ekonomice.

Poněkud kritičtější východisko volí následující kapitola Lucie Kolářové, která si vytkla za cíl objasnit antropologický kontext pojmu práce. Podle autorky je třeba, oproti převládajícím economicistně-technicistním trendům, klást důraz na to, že práce je především záležitostí lidskou. Antropologický pohled nabízí vhodný korektiv vůči ekonomismům a technologiím dnešní doby a umožňuje promýšlet alternativní kulturu práce zaměřenou na povznesení člověka a jeho sdružování a spolupráci.

Lubomír Mlčoch v následujícím široce pojatém a obsahově bohatém příspěvku předkládá komplexní pohled na smysl práce a na principy, jimiž se řídí. Také on kontrastuje dnes převládající, často reduktivní chápání fenoménu práce s pojetím orientovaným na člověka, přičemž za zvláště inspirativní, avšak i po ekonomické stránce nanejvýš funkční, považuje pojetí rozpracované v sociální nauce církve.

V dalším příspěvku se Jakub Jinek věnuje etickým aspektům robotizace práce. Teoretický potenciál metafory robota využívá k nastolení některých základních etických otázek a na tomto základě přistupuje k analýze současných problémů spojených s digitalizací práce. Na závěr navrhuje konkrétní

kroky, které musí být na poli politického rozhodování i teoretické reflexe učiněny, aby stávající trendy mohly být využity k dobrému.

Další část knihy se věnuje otázce vztahu práce a vzdělání. Kapitola Petra Štici k tomuto problému přistupuje z pozic křesťanské sociální etiky. S oporou v textech magisteria i sekundární literatury upozorňuje na úzkou provázanost uvedených problémů i na to, že se vzrůstající komplexitou světa práce bude třeba stále větší důraz klást na trvalé vzdělávání.

V následující kapitole se Arnošt Veselý a Michaela Veselá Hiekischová zabývají speciálněji stanovenou otázkou po vhodné formě vzdělání vzhledem k celosvětovému i domácímu vývoji na trhu práce. Základní dilema mezi šíří a hloubkou vzdělání autoři řeší poukazem na nutnost hledání rovnováhy mezi oběma nároky.

Knihu uzavírá text Jindřicha Šrajera o souvislosti práce a rodinného života. S oporou v sociální nauce církve a s ohledem na aktuální vývoj, zejména koronavirovou krizi, probírá některé tíživé problémy obou oblastí. Kapitola ukazuje bytostnou provázanost světa práce a rodiny a zdůrazňuje potřebu jejich úzkého propojení také při hledání řešení konkrétních sociálních a ekonomických problémů.

Cílem editorů bylo při zachování plodné plurality přístupů a východisek nechat vyvstat základní hodnotovou shodu lidí, kterým v jejich činnosti odborné i praktické jde o zachování důstojnosti práce jako něčeho podstatného pro smysluplný život člověka a společnosti.

SITUACE NA TRHU PRÁCE V POST-COVIDOVÉ DOBĚ

Úvod

Trh práce prošel v uplynulých letech zcela ojedinělým procesem, který naše česká společnost, a ovšem i téměř všechny ostatní rozvinuté země, nepamatují. Po recesi z přelomu let 2008–2014, která je často označována jako nejhlubší od Velké hospodářské krize ve třicátých letech 20. století, přišlo období relativní „hojnosti“, kdy se svět postupně zotavil. Převládala hospodářská euforie, světové ratingové agentury se předháněly v optimistických předpovědích dalšího vývoje. Ještě krátkou dobu poté, co z Číny v prosinci 2019 přišly první informace o tehdy novém záhadném onemocnění, přetrvával optimismus vycházející z faktu, že Čína je daleko, že nákaza se objevila na jakémsi trhu se specifickými asijskými produkty, a že tedy její rozšíření je nepravděpodobné.¹ Velice rychle se ale ukázalo, jak hluboce se všichni, včetně většiny odborníků, mýlili.

Rychlé rozšíření pandemie po celém světě vedlo k tomu, že se hospodářský vývoj v zemích, které byly novou nemocí postupně zachváčeny, výrazně zpomalil a leckde i propadl. Vlády přijímaly, někdy poněkud zmatečně, či naopak s určitým prodlením, širokou škálu opatření, kterými by zpomalily či zastavily její negativní dopady. Ty se posléze nevyhnuly téměř žádnému hospodářskému odvětví, žádné profesní skupině, žádnému regionu.

Cesty, jakými se státy budou vracet zpět do „normálu“, budou dle míry zasažení různě dlouhé a různě klikaté. Jednu z ucelených analýz tohoto procesu přináší zpráva OECD Employment Outlook 2021: Navigating the COVID-19 Crisis and Recovery.² Nutno podotknout, že byla publikována v červenci 2021, tedy byla zpracovávána v průběhu prvního pololetí 2021. Odráží proto tehdejší situaci, zejména se v ní nemohly promítnout problémy, které s sebou přinesl podzim 2021 v podobě jednak další vlny pandemie, jednak s tím souvisejícího kolapsu mezinárodní dopravy a jeho důsledku pro restartující se hospodářství, a už vůbec ne invaze Ruska na Ukrajinu a s tím spojená válka.

Pro analýzu situace na českém trhu práce je zmíněná zpráva významná zejména proto, že vyznívá dosti obezřetně směrem k následnému ekonomickému oživení jednotlivých zemí. Je jasné, že její autoři nemohli brát do úvahy všechny aspekty resuscitace trhů práce v příslušných zemích, neboť tyto trhy mají vlastní, často dosti odlišnou dynamiku, pandemie se v nich projevila v různé intenzitě, vládní opatření se lišila v hloubce i šíře záběru. Je také třeba zdůraznit, že trhy práce byly v různé situaci, v různé „kondici“ – někde byla situace již před nástupem pandemie složitá, jiné země (včetně ČR) prožívaly doslova euforickou konjunkturu. Z toho pramení i různost tempa zmíněného oživení.

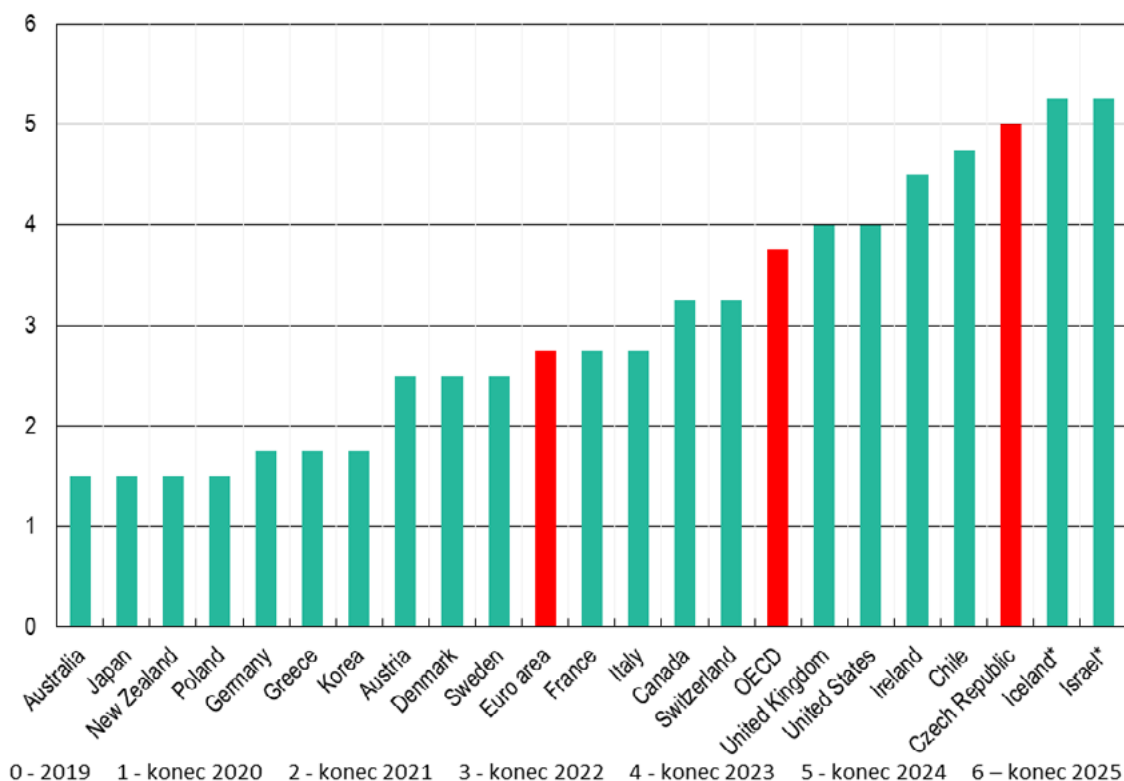
Z grafu 1 je zřejmé, že právě pro ČR je prognózována poměrně dlouhá cesta návratu trhu práce do předpandemického stavu. Toho bychom měli dosáhnout až koncem roku 2024 (později už jen Island a Izrael).

1 Světová zdravotnická organizace WHO ji jako pandemickou označila v březnu 2020.

2 OECD, Employment Outlook 2021, Navigating the COVID-19 Crisis and Recovery, Paris: OECD, 2021.

Naproti tomu např. Polsko se mělo s dopady pandemie vyrovnat již v průběhu roku 2021 a země Eurozóny by k tomu měly dospět před koncem roku 2022. Nechme stranou reálnost této predikce a zaměříme se na situaci trhu práce u nás.³

Graf 1 – Za jak dlouho se vybrané země OECD vrátí k předpandemické míře zaměstnanosti?

Pramen: Employment Outlook 2021. OECD 2021

Po zmíněné celosvětové recesi došlo k postupnému oživení a opětovnému růstu ekonomiky i v ČR. Lze to dokumentovat na dvou základních indikátorech trhu práce, a sice na vývoji míry nezaměstnanosti⁴ a vývoji počtu volných pracovních míst. Jistě bychom našli i jiné indikátory (např. vývoj HDP), nicméně pro potřeby následující analýzy jsou tyto dva dostačující.

³ Tento text vznikl v dubnu 2022.

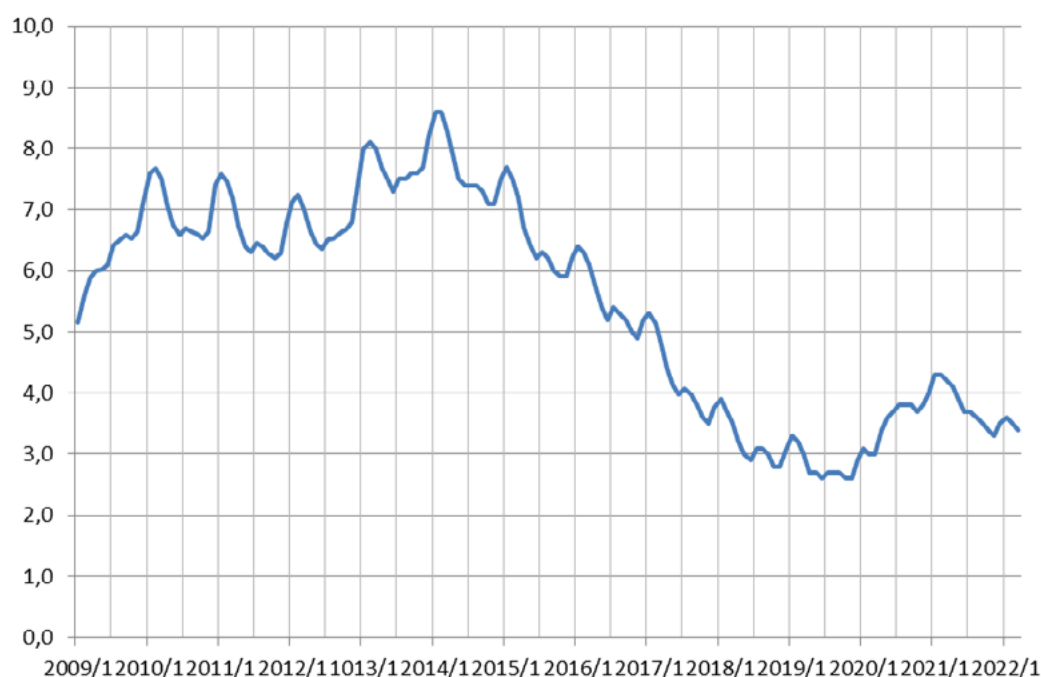
⁴ Jde o tzv. podíl nezaměstnaných, tj. podíl dosažitelných uchazečů o zaměstnání ve věku 15–64 let k obyvatelstvu ve stejném věku (v %). Tato míra je zpracovávána MPSV na základě měsíčních dat z úřadů práce, je odlišná od Obecné míry nezaměstnanosti zjišťované Českým statistickým úřadem z čtvrtletních dat z Výběrových šetření pracovních sil.

Vývoj nezaměstnanosti

Po vyšších hodnotách v letech 2010–2014 nezaměstnanost zhruba od začátku roku 2014 postupně klesala až na nejnižší hodnotu, které dosáhla v roce 2019 a která byla zhruba na úrovni počátku devadesátých let⁵ (graf 2). Toto období tedy lze z hlediska situace na trhu práce označit jako dobu dosud nejvýraznější konjunktury v popřevratové historii. Mírné výkyvy směrem nahoru vždy na počátku roku je třeba připsat na vrub sezonním výkyvům, které se, podle toho, zda byla zima mírná či silnější, vždy vrátily zpět k sestupné trajektorii. Hodnota 2,6, která byla naměřena v červnu, říjnu a listopadu 2019, je nejnižší za celou dobu měření nezaměstnanosti a lze říci, že je to hranice, pod kterou patrně nelze jít. Tu část pracovní síly, která i přes tyto velice příznivé podmínky zůstávala nadále v pozici nezaměstnaných, lze označit za nezaměstnatelnou.

Ještě začátek roku 2020 se nijak nevymykal do té doby převládajícímu trendu. Nezaměstnanost se pohybovala kolem 3 %, mírně začala růst až poté, kdy i k nám na jaře dorazila první vlna pandemie a firmy začaly omezovat výrobu. Až v samém závěru roku se dostala na hodnotu 4 %, kde vydržela do jara roku 2021, aby následně opět poklesla na hodnotu kolem 3,5 %, na které se s malými výkyvy drží dodnes (tj. do poloviny roku 2022).

Graf 2 – Vývoj podílu nezaměstnaných (%)

Pramen: MPSV ČR

5 Tehdy byla používána tzv. Míra registrované nezaměstnanosti, počítaná podle jiného vzorce. Při přepočtu na současný algoritmus by vycházela zhruba o 1,5–2 procentní body vyšší oproti současnému podílu nezaměstnaných.

Znamená to, že ani hluboký propad ekonomiky, kdy hodnota HDP v roce 2020 klesla o 5,6 % oproti roku 2019 a kdy tento pokles postihl většinu odvětví národního hospodářství,⁶ neměl výraznější dopady na domácí trh práce.

Namísto je otázka, čemu za to vděčíme. Analytici⁷ uvádějí čtyři hlavní faktory. První má své kořeny v již zmíněném poklesu nezaměstnanosti v roce 2019, kdy se na trh práce pod vlivem výrazného růstu mezd vrátila i část pracovní síly dříve dlouhodobě nezaměstnaná. Jakmile se ovšem na jaře 2020 objevily první problémy, jako první byli propouštěni právě tito lidé, kteří byli pro firmy s ohledem na svoji převážně mizivou kvalifikaci a ne vždy žádané pracovní návyky nejvíce postradatelní. Ti se opět vrátili mezi ekonomicky neaktivní, a nepřešli tak do skupiny nezaměstnaných. K nim je třeba také přičíst část těch, kteří pracovali na částečný úvazek a s postupujícími problémy i oni přešli mimo pracovní sílu.

Významnou roli zcela jistě sehrála vládní opatření na udržení zaměstnanosti známá jako covidové balíčky (zejm. program Antivirus). Stát jejich prostřednictvím kompenzoval zaměstnavatelům větší či menší část mezd jejich zaměstnanců, což mělo vedle nesporného pozitivního vlivu na vnímání jistoty práce pro zaměstnance také další klad, tentokrát na straně zaměstnavatelů – mohli si své zaměstnance udržet, a nebyli tak odkázáni na jejich opětovný nábor, až pandemie pomine. Ten by byl, viděno s časovým odstupem, pro řadu firem přinejmenším stejně náročný a nejistý jako v roce 2019.

Třetí faktor úzce souvisí s oběma předchozími. I v tomto náročném období zůstávala poptávka po pracovní síle vysoká, zaměstnavatelé (s výjimkou první vlny pandemie na jaře 2020) vytvářeli nová pracovní místa. Je totiž třeba si uvědomit, že ti, kteří byli propuštěni v souvislosti s covidem, tvoří z velké části (nikoliv ovšem úplně!) specifický segment na trhu práce – velká část z nich je vysoce mobilní v důsledku menší vazby na získanou kvalifikaci a aktuálně vykonávanou práci. Tak můžeme bývalé čišníky, kuchaře či představitele dalších podobných profesí dnes nalézt mezi řidiči MHD či jiných služeb, kde nacházejí větší jistotu práce. Bylo (a stále je) to dáno poměrně optimistickým hodnocením možností dalšího vývoje ekonomiky. Znamená to současně, že příznivý vývoj trhu práce se s pandemií nezastavil, což je zvláště pozitivní z pohledu očekávání dalšího vývoje.

Poslední faktor se týká využití zahraničních pracovních sil na našem trhu práce. V době vrcholící konjunktury v roce 2019 bylo na úřadech práce evidováno 623 tisíc cizinců, v roce 2020 jejich počet dále vzrostl na 644 tisíc. Samotný fakt, že i v tehdejší situaci se poptávka po zahraniční pracovní síle nejen udržovala, ale i rostla, vypovídá o stabilitě firemního sektoru. Tento nárůst sice nebyl tak výrazný jako v předchozích letech, nicméně umožnil firmám připravit se na následný postpandemický vývoj.

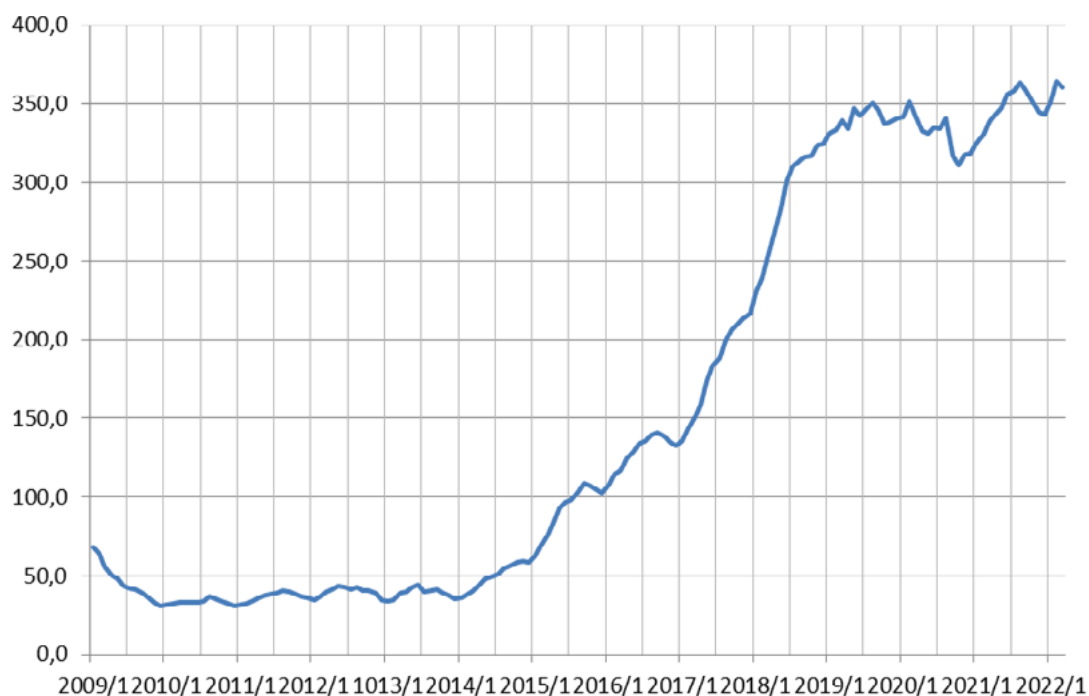
6 ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD, „Tvorba a užití HDP – 4. čtvrtletí 2020“, <https://www.czso.cz/csu/czso/cri/tvorba-a-uziti-hdp-4-ctvrtleti-2020> [zveřejněno 2. 3. 2021].

7 Např. Miroslav BULLA, „Covid a trh práce“, <https://www.praceamzda.cz/novinky/covid-trh-prace> [zveřejněno 9. 4. 2021]; Jaromír GEC, „Covid na českém trhu práce“, https://www.cnb.cz/cs/o_cnb/cnblog/Covid-na-ceskem-trhu-prace/ [zveřejněno 30. 4. 2021].

Volná pracovní místa

Na tomto místě je třeba se věnovat druhému z avizovaných indikátorů, a sice vývoji počtu volných pracovních míst. Ten má do jisté míry větší vypovídací schopnost o makroekonomické situaci. Nepromítají se v něm tolik vnější státní intervence jako v případě míry nezaměstnanosti, která je vždy více či méně ovlivňována nastavením parametrů sociální politiky, resp. záchranné sociální sítě. Tvorba či zánik pracovních míst jsou podstatně více ovlivněny situací firem, třebaže i zde bychom jistě našli některé projevy vlivů zejména aktivní politiky zaměstnanosti (společensky účelná pracovní místa, veřejně prospěšné práce apod.). Tyto vlivy je však možné označit za spíše okrajové.

Graf 3 – Vývoj počtu volných pracovních míst (v tisících)

Pramen: MPSV ČR

Vývoj přesvědčivě naznačuje kondici české ekonomiky. Od propadu v době recese v letech 2009–2014 převažuje růst počtu volných pracovních míst, který nabral tempo zejména v letech 2017–2019. Od té doby převažuje počet volných pracovních míst nad počtem nezaměstnaných – nejvyšší převis, téměř o 150 000, nastal v květnu a červnu 2018, na začátku roku 2022 činil 85 000 volných pracovních míst. Z pohledu celého popřevratového vývoje byla „magická“ hranice 350 000 volných pracovních míst dosažena v polovině roku 2019 a tuto úroveň dosahovala ještě na začátku roku následujícího,

tedy těsně před vypuknutím pandemie. Její první vlna přinesla pokles tohoto počtu zhruba o 20 000, který se ovšem na jaře zastavil, aby po mírném vzestupu nastal další, již hlubší pokles (o 30 000) v souvislosti s druhou, podzimní vlnou. Oproti situaci před vypuknutím pandemie tak trh práce přišel v průběhu roku 2020 zhruba o 40 000 pracovních míst. V průběhu roku 2021 už k žádným takovým výkyvům nedošlo, v srpnu 2021 byla překročena hranice 360 000 volných pracovních míst.

Namísto je otázka, o jaká pracovní místa jde. Ke zmírnění optimismu nad jejich vysokým počtem je třeba si uvědomit, že stejně rychle jako tato místa vznikají, mohou i zanikat. Pro jaký segment pracovních sil jsou tedy tato místa určena? Odpověď je třeba hledat jednak v dlouhodobých trendech vývoje profesní struktury, jednak v aktuální ekonomické situaci.

Není pochyb o tom, že změny v profesní struktuře směřují k růstu počtu profesí vysoce kvalifikovaných, jejichž nositelé vykonávají práce s vysokou přidanou hodnotou. Tento trend je trvalý, dokumentují jej národní i mezinárodní analýzy.⁸ Míra saturace těchto potřeb je závislá na schopnostech vzdělávacího systému produkovat dostatečné počty absolventů v požadovaných oborech, přičemž tato „dostatečnost“ je ovlivněna zejména hospodářskými cykly. V současné době tato poptávka převyšuje nabídku, takže trh eviduje nedostatek pracovníků v požadovaných profesích. Nejde přitom jen o nejčastěji uváděné odborníky na informační technologie, ale podle údajů společnosti TREXIMA také o kariérní a osobní kouče, specialisty na vzdělávání, pracovní prostředí, digitální marketing, umělou inteligenci apod.⁹ Určitou míru optimismu v této souvislosti nabízí rostoucí vzdělanostní úroveň populace, takže lze předpokládat, že valnou část poptávky po těchto profesích bude možné postupně naplňovat z vlastních zdrojů.¹⁰ Důležité přitom je, že poptávka je cílena nejen na technické či přírodovědné profese, ale i na často zatracované profese společenskovedního zaměření (viz zmínění koučové profesí souvisejících se vzděláváním).

Poněkud jiné to je s poptávkou po pracovních místech se střední úrovní kvalifikace, zejména s odborným vzděláním. Tu jsme si byli schopni v minulosti téměř vždy naplňovat sami, neboť náš vzdělávací systém byl na této úrovni kvalifikace dlouhodobě založen. Tím, jak se zvyšuje zmíněná vzdělanostní úroveň (kdy do terciárního vzdělávání nastupují zhruba dvě třetiny populačních ročníků), se ovšem podíl dostupné středně kvalifikované pracovní síly zejména v mladé generaci snižuje, takže v dlouhodobém horizontu hrozí její nedostatek. Určitou naději dává postupná náhrada části těchto prací automatizovanými a robotickými systémy, jejichž obsluha vyžaduje vyšší než střední úroveň kvalifikace a jsou (a stále více budou) obsluhovány pracovníky s nižším terciárním vzděláním, jejichž podíl se průběžně zvyšuje. Není ovšem pochyb o tom, že na této úrovni kvalifikace budeme i v budoucnu stále více odkázáni na zahraniční pracovní sílu.

8 Např. OECD, *Education at a Glance 2021*, Paris: OECD, 2021.

9 TREXIMA, „Trh práce a vzdělání“, <https://www.trexima.cz/hledate-novou-praci-poptavka-po-techto-profesich-rote-i-behem-pandemie/> [zveřejněno 21. 4. 2021].

10 Srov. Petra ANÝŽOVÁ a Jiří VEČERNÍK (ed.), *Vzdělání, dovednosti a mobilita. Zaměstnání a trh práce v České republice a evropských zemích*, Praha: Karolinum, 2019.

Poslední skupinu poptávaných profesí tvoří ty, které jsou určeny na obsazení pracovních míst s nízkou úrovní kvalifikace. Jejich podíl je nejvíce navázán na hospodářské cykly, a to nejen ve stavebnictví, jehož růst je tradičně jedním ze spolehlivých indikátorů konjunktury, ale i ve zpracovatelském průmyslu. Jeho specifikem je jednak jeho vysoký podíl ve struktuře národního hospodářství (nejvyšší v celé EU), jednak to, že je výrazně závislý na vnějších trzích, a je tudíž citlivý na jejich otřesy. Pracovní místa tedy sice rychle vznikají, ale mohou i stejně rychle zanikat.

Občas uváděný názor, že máme i při současné nízké míře nezaměstnanosti velký počet lidí bez práce (na začátku roku 2022 zhruba 260 tisíc při již zmíněných 350 tisících volných pracovních míst), a že tedy jde „jen“ o to dostat tuto pracovní sílu na trh práce, je mylný. Jak jsme již uvedli, je to pracovní síla, jejíž největší podíl již v minulosti zvolil životní styl založený na ne-práci. Ani rychlý růst mezd v letech 2018 a 2019 (kdy se průměrná mzda meziročně zvyšovala zhruba o 8 %) ji nepřinutil k trvalému návratu na trh práce. Ve své většině jde o lidi, které je možno s ohledem na absenci jakékoliv reálně využitelné kvalifikace a požadované pracovní návyky považovat za nezaměstnatelné.

K tomu je třeba připojit ještě jeden faktor, související s celkovým vývojem naší společnosti. Nejen růst vzdělanostní úrovně, ale i celkové směřování trendu vývoje životní úrovně a způsobu života vede k tomu, že domácí populace je stále méně ochotna vykonávat některé druhy prací, které přináší nejen nízké mzdy, ale také nízkou společenskou prestiž. Dle výsledků výzkumů veřejného mínění je jen 20 % ekonomicky aktivních osob ochotno přijmout jakoukoliv práci (spíše + rozhodně), 45 % by přijalo práci na zkrácený úvazek a 31 % by bylo ochotno přijmout práci s nižší mzdou.¹¹ Taková pracovní místa budou vždy odkázána na pracovní sílu smířenou s prekarizovanou prací, tj. s prací neposkytující sociální a finanční stabilitu, tedy pracovní sílu rekrutující se zejména z cizinců, menšin, lidí ze znevýhodněných skupin apod.

Imigrační potenciál

Využití zahraniční pracovní síly na domácím trhu práce je standardem pro všechny vyspělé země. Všechny se totiž potýkají se stejným problémem, který jsme zmínili výše: tuzemská pracovní síla je stále méně otevřena výkonu prací, které jsou hůře placené, vykonávané v nevyhovujícím pracovním prostředí či sociálním standardům v méně odpovídajících pracovních režimech. Také český trh práce stále více spoléhá na tento zdroj pracovní síly, o čemž svědčí téměř nepřerušovaný (s výjimkou krizových let 2009–2010) růst počtu cizinců evidovaných na úřadech práce. Jestliže v době našeho vstupu do EU v roce 2004 bylo takto evidováno něco málo přes sto tisíc zahraničních pracovních sil, v roce 2020 to již byl šestnásobek (již zmíněných 644 tisíc).

Potřeba sanovat domácí trh práce zahraniční pracovní silou není ovšem nová. Už v polovině devadesátých let, tedy v době transformace hospodářské struktury, byla potřeba dodatečné zahraniční

11 Milan TUČEK, „Ochota přijmout zaměstnání“, <https://cvvm.soc.cas.cz/tiskove-zpravy/ekonomicke/prace-prijmy-zivotni-uroven/5273-ochota-prijmout-zamestnani-cervenec-2020> [zveřejněno 1. 9. 2020].

pracovní síly odhadována na 150–300 tisíc.¹² Porovnáme-li tento odhad se současnými analýzami např. Hospodářské komory,¹³ možná překvapí jejich podobnost, neboť oba odhady se téměř neliší, třebaže vnitřní (stav ekonomiky) i vnější (členství v EU) podmínky jsou odlišné. Důvody, proč tomu tak je, jsou ovšem převážně stejné dnes jako před třiceti lety. Je to struktura ekonomiky a zejména průmyslu a jeho stále velká závislost na méně kvalifikované práci. Její zásadní strukturální změna, která by vedla alespoň k částečnému snížení této potřeby, je ovšem otázkou dlouhodobější strategie. Jak však naznačují výzkumná šetření prováděná mezi zaměstnavateli, další rozvoj ekonomiky se už dnes bez cizinců neobejde. Tento názor sdílí 71 % z nich.¹⁴

Zásadní změnu v nazírání na možnosti využití zahraniční pracovní síly ovšem přinesl 24. únor 2022, tedy den, kdy ruská armáda vtrhla na Ukrajinu, a rozpoutala tak největší válečný konflikt v Evropě od konce druhé světové války. Jeho důsledkem je mj. i dosud největší uprchlická vlna, které je Evropa vystavena. Jestliže v zatím největším přílivu imigrantů v průběhu celého roku 2015 přišlo do celé Evropy 1,25 milionu lidí a z toho do ČR 1 235 migrantů, jen za první měsíc války Ruska proti Ukrajině se počty uprchlíků odhadují na 2,5 milionu, z toho do ČR jich přišlo více než 200 tisíc. Toto číslo dále roste, na začátku května přesáhlo 330 tisíc.

Oproti situaci v letech 2015–2016 zde ovšem nacházíme několik podstatných rozdílů. Tehdejší migrační vlnu tvořili v naprosté většině mladí muži, odcházející ze států Blízkého či Středního východu a severní Afriky. Byla to potenciální pracovní síla, sice jen částečně kvalifikovaná, leč přesto v některých zemích (zejm. v Německu) do značné míry očekávaná jako náhrada za ubývající domácí pracovní sílu. Dříve či později byla většinou schopna vstoupit na domácí trhy práce, a alespoň částečně tak snížit tlaky na sociální systémy hostitelských zemí.

Současnou imigrační vlnu naproti tomu tvoří téměř výhradně mladé ženy s dětmi (kolem 80 %) prcháající před válkou, jejichž muži museli v důsledku mobilizace zůstat na Ukrajině. Jsou tedy zcela odkázány na pomoc poskytovanou sociálními službami. Část z nich sem přišla za svými partnery či známými, kteří u nás pracují již delší dobu, a kteří jim tedy mohli poskytnout základní pomoc pro první období jejich pobytu. Pro tuto část uprchlíků jsme se stali cílovou zemí, z čehož vyplývá i potřeba jejich krátkodobé či dlouhodobé integrace. Pro další část uprchlíků představujeme pouze tranzitní zemi, přes kterou přechází ze stejných důvodů (partneři, známí) do dalších zemí západní Evropy, zejm. Německa.

Skutečnost, že jde většinou o ženy v nesnadné sociální situaci, přináší pro náš sociální systém nové, jen obtížně řešitelné problémy. Největší neznámou je pochopitelně doba, po kterou budou vyžadovat pomoc, doba, po kterou bude trvat válka. Bude-li konflikt krátkodobý, většina z nich se patrně bude chtít vrátit zpět na Ukrajinu za svými partnery. Bude-li ovšem trvat delší dobu se všemi z toho

12 Milan HORÁLEK, *Zaměstnávání cizinců*, Praha: VÚPSV, 1996, s. 96.

13 HOSPODÁŘSKÁ KOMORA ČESKÉ REPUBLIKY, „Cesta ke svobodnému podnikání a prosperitě“, 33. Sněm, <https://komora.cz/news/33-snem-cesta-ke-svobodnemu-podnikani-a-prosperite-podnikatele-sepsali-sva-doporuceni-pro-novou-vladu/> [zveřejněno 16. 9. 2021].

14 HOSPODÁŘSKÁ KOMORA ČESKÉ REPUBLIKY, „Aktuální problémy trhu práce“, <https://komora.cz/aktualni-problemy-trhu-prace/> [zveřejněno 7. 6. 2021].

vyplývajícími devastačními dopady na ukrajinskou ekonomiku a infrastrukturu, lze u větší či menší části z nich očekávat jejich setrvání u nás a postupnou integraci do české společnosti s tím, že dříve či později za nimi přijedou i jejich partneři. To může dosti zásadním způsobem ovlivnit i celý český trh práce.

Prvním a patrně nejzávažnějším problémem je nutnost dlouhodobějšího ubytování, což při současném stavu trhu s bydlením je úkol na hranici řešitelnosti. Dlouhodobě neřešené problémy s tzv. sociálním bydlením pro domácí obyvatelstvo jsou znásobeny nutností zajistit ubytování pro nově příchozí, nikoliv ovšem v podobě různých dobrovolnických aktivit, ale ubytování relativně stálé, dostupné, umožňující vybudování náhradního domova. Druhým, stejně vážným problémem je zajištění vzdělání pro jejich děti. Zde se situace zdá být řešitelnější, přece jen je náš vzdělávací systém v tomto směru flexibilnější. Podobně tomu je také se zajištěním zdravotnických služeb. Zatím se zdá, že vzhledem k podobnému civilizačnímu zakotvení by problémy neměly nastávat v kulturně hodnotovém začlenění uprchlíků do většinové společnosti.

Délka trvání konfliktu jistě ovlivní také jeden z dosud poněkud upozaděných problémů, kterým je nezbytná přítomnost velkého počtu ukrajinských pracovníků-mužů na našem trhu práce. Na konci roku 2020 pracovalo v ČR zhruba 160 tisíc občanů Ukrajiny, z toho bylo zhruba 60 % mužů. Ti se ovšem po vypuknutí války museli (či měli) v důsledku mobilizace vrátit zpět na Ukrajinu. Nejasné je, zda se po skončení konfliktu vrátí zpět k nám a budou pokračovat ve své pracovní dráze zde, nebo zda zůstanou ve své rodné zemi. Lze totiž předpokládat, že masivní investice do znovuvybudování ukrajinské ekonomiky (hovoří se o tzv. novém Marshallově plánu) budou vyžadovat také velký počet pracovních sil, což se zjevně stane přitažlivým i pro ty Ukrajince, kteří do války pracovali v zahraničí. Budou tedy motivováni k návratu, což se jistě odrazí v jejich úbytku na českém trhu práce (který ovšem částečně nastal již nyní). Ten bude třeba někým nahradit, otázkou je kým.

Závěr

Zmíněný vývoj přinesl řadu negativních, ale i pozitivních poznatků. Na rozdíl od některých alarmistických prognóz se nedomnívám, že by převažovaly ty negativní. I zde totiž platí, že „co tě nezabije, to tě posílí“. Současná situace na trhu práce je příznivá – nízká míra nezaměstnanosti, vysoký počet nabízených volných pracovních míst, posilující kurz české koruny, i přes vysokou inflaci a zejména strmý růst cen energií převažující pozitivní odhady dalšího vývoje ekonomiky jak od národních, tak mezinárodních institucí¹⁵ atd. Některé segmenty trhu práce (zejm. služby) prošly částečně likvidačním, částečně ovšem očištným procesem, manažeři řady firem se naučili v řízení nespolehat na pouhou kontrolu přítomnosti lidí na pracovišti, ale spíše se věnovat strategickým cílům, lidé si osvojili nové návyky (práce z domova) a dovednosti (digitalizace). Toto vše spolu s pokračující rostoucí vzdělanostní úrovní pracovní síly vytváří předpoklady pro rychlejší přechod směrem k výkonnější, na inovacích založené ekonomice.

15 Srov. MANPOWER GROUP, „Index trhu práce Q1 2022“, <https://www.manpowergroup.cz/pruzkumy/manpowergroup-index-trhu-prace-q1-2022> [zveřejněno 14. 12. 2021].

ČLOVĚK A PRÁCE

Antropologický kontext práce

Úvod

Práci vnímáme obvykle jako fenomén náležející do oblasti hospodářství, práva či sociální politiky, jako technický, socioekonomický nebo politicko-strategický fenomén, a tak o ní také teoreticky uvažujeme. Pokud je práce nadto tematizována eticky, pak spíše normativně, jako povinnost. S prací si v tomto smyslu spojujeme nejen odbornou zdatnost a výkonnost, ale také zásluhovost a nárokovatelnost, a pak i řadu dalších hodnotově obsazených pojmů (například funkčnost volného času, občanská zodpovědnost, spořádanost, ba přičetnost, vzdělání jako příprava na práci, flexibilita jako přednost, kritéria životní úrovně apod.). A pokud se přece jen dostane ke slovu i antropologie práce, hrozí ještě redukce na její určitý aspekt, jemuž je pak člověk podřizován. V nehomogenní kultuře (post)moderny¹ vše nasvědčuje tomu, že pojem práce má rysy nadřazené, všezahrnující metakategorie lidských životů, a to aniž by si toho byl jedinec vždy plně vědom.

Nejde o přehnaná tvrzení. Už jen prvotní vyhledávání a orientační roztřídění v sémantické houšti internetu to potvrzuje. Práce je zde rozhodně všudypřítomná a její význam se neomezuje na tu kterou předmětnou oblast. Z dlouhé řady výměrů práce, na něž v on-line prostředí narážíme, jich většina souvisí s ekonomickými procesy a trendy, trhem práce, institucemi nejrůznějšího druhu a institucionalizací vůbec, projektovými či podnikatelskými záměry, politikou a rovněž se zdravím, vzdělaností nebo volnočasovými aktivitami. Při bližším pohledu je nicméně patrné, že běžně užívané výměry práce, jakkoli samozřejmé se mohou na první pohled zdát, nejsou konceptuálně nezávislé, nýbrž předpokládají určitý obraz člověka. Pro pochopení pojmu práce jako soustavné, tvůrčí a cílevědomé činnosti člověka² je proto zásadní si vyjasnit, o jakém člověku se v dané souvislosti vede řeč.

Pohybují-li se běžná pojetí práce téměř výhradně v intencích economicistní logiky, případně tržně chápaného světa, a představy lidské kreativity jsou určovány především kategoriemi výkonnosti, úspěchu a uznání, vzrůstá riziko, že druhý člověk bude nahlížen výhradně jako protějšek, a nikoli jako bližní. Ten, od koho se funkčně distancujeme, se rychle stává konkurentem, může být snáze zpředmětněn, degradován na účelový a kvantifikovatelný prostředek na cestě v dosahování našich cílů. V ryze economicistním uvažování přestává být zřejmé, že pracující jedinec je v první řadě člověkem.³ Ztrácí se ze zřetele jako ten, kdo jediný dokáže rozpoznávat a rozlišovat hodnotové záměry skryté v technologických procesech a podle toho s nimi zacházet.

1 Srov. Wolfgang WELSCH, *Naše postmoderní moderna*, Praha: Zvon 1994, s. 135–169.

2 Srov. Jan SOKOL, *Filosofická antropologie. Člověk jako osoba*, Praha: Portál, 2002, s. 110–111.

3 To platí i tehdy, kdy je subjektem právnícká osoba – neboť i tady vedou nitky zpět k „osobní odpovědnosti“, k člověku jako reálné osobě. Srov. Konrad HILPERT, *Základní otázky křesťanské etiky*, Brno: CDK, 2017, s. 12–18.

Tyto výhrady, ač možná na první pohled málo adresné a příliš generalizující, mají zde na úvod svůj význam. Upozorňují na to, že způsob, jímž se člověk běžně a nekriticky pohybuje ve světě práce, může být přes svou samozřejmost velmi zrádný. V následujícím textu probírané antropologické souvislosti, jejichž fragmentárnost je ovšem nevyhnutelná, mohou sloužit jako východisko tam, kde usilujeme o humánní a integrativní pojetí práce. A právě to je také cílem tohoto příspěvku: sledovat dané souvislosti v jejich dějinném kontextu a konfrontovat je s problémem techniky a vědotechniky, tržní ekonomiky a otázky bohatství a volného času v kultuře práce.

1. Vědeckotechnický rámec moderny

Při pohledu do historiografických materiálů se poměrně rychle ukazuje, že v jakékoli dějinné epoše znamenal všudypřítomný fenomén práce pokaždé něco jiného. Způsob obživy, život ve městě, používání technologií, dělba práce, chudinské zákonodárství – to vše záviselo na dobových možnostech v nejširším smyslu slova, od zpracování materiálů přes bohatství dané kultury, její organizaci a správu, po způsob myšlení a jeho konceptualizující kategorie. To zároveň znamená, že ona pokaždé jiná forma práce se při vši odlišnosti projevuje vždy shodně, totiž jako komplexní antropologický fenomén. Názorně viditelné je to na statusové proměně, kterou v několika posledních staletích prošla technika. Technika je pro naše soudobé pojetí práce klíčová.

Technika jako lidský diskurz

Oproti laickému a povrchnímu předpokladu nemohlo jít ve vývoji a pokroku techniky nikdy pouze o „technickou stránku“ věci. V průběhu evropského novověku se diferencuje technické odborné vědění, kterým lidstvo v nějaké míře vždy již disponovalo, a postupně se profesionalizují jednotlivá pole technických expertíz. Nejde však jen o kvantitativní nárůst a narůstající specializaci těch kterých oblastí techniky. Fundamentální je zde sémantický posun v pojmu samém. Zatímco do konce 18. století přetrvává od antiky tradovaný význam pojmu technika (techné), který míní především umělecké dovednosti a řemesla, zhruba od roku 1830 se technika stává souhrnným pojmem propojujícím jak ansámbl technických artefaktů (nástroje, nářadí, stroje), jimiž společnost disponuje, tak technické schopnosti a vědění.⁴ Jinak řečeno, pouze funkční a v určitou chvíli již nedostatečný pojem techniky je v moderní éře nahrazen pojmem komplexnějším, syntetizujícím. V konkrétním historickém vývoji se tak na určitém stupni společenské složitosti odhaluje nový rozměr techniky, v principu srozumitelný pouze jako integrovaný do významového pole antropologie. Technika totiž nikdy nebyla pouhou separátní zručností (několika) lidských rukou, byť pojmové uchopení její komplexity

4 Srov. Marcus POPFLOW, „Diskurse über Technik in der Frühen Neuzeit“, in: Neue Diskurse der Gelehrtenkultur in der Frühen Neuzeit. Ein Handbuch, ed. Herbert Jaumann, Gideon Stiening, Berlin: Walter de Gruyter, 2016, s. 739–764, zde s. 739–742.

je záležitostí historicky nedávnou. Technika je ve své podstatě stejně tvůrčí, a tedy také duchovní činností jako umění, filosofie nebo věda.⁵

Je zjevné, že technika, a tím pádem i to, co nazýváme „technickou stránkou věci“, vyrůstá z něčeho, co technikou není. Technické zákulisí obnáší nápad, nápad obnáší racionalitu a fantazii, racionalita a fantazie obnáší ukotvení v nějakém původním kontextu rozumění, do něhož lidský život patří, a tento kontext je ovšem také hodnotový. Analogický princip objasňuje Max Weber na orientující funkci ideje: lidé sice nejednají přímo podle idejí, nýbrž se nechávají vést svými zájmy (ať už materiálními či ideálními), jenomže zájmy se ubírají po drahách, kterým ideje – ve smyslu hodnotově racionálním – nastavují výhybky.⁶

Diskurzivní proměna techniky by nemohla nastat bez předchozího přeskupování důrazů na rovině antropologické. Takzvaní noví filosofové, kteří od 17. století legitimizují autonomii jedince, začínají do značné míry utvářet ráz moderní společnosti: čím dál méně statický obraz hospodářského života, slábnutí ideálu aristotelské komutativní spravedlnosti, vznikající společnost práce, postupné vyjímání práce z tradiční souvislosti mravních norem, orientace na utilitaristické a ekonomické hodnoty.⁷ Příznačně se nejedná o proces jednostranně racionalistický, nýbrž opět v antropologickém smyslu komplexnější. To, co zpětně vnímáme jako pokrok a co je bytostně spojeno také s novým statutem techniky a novým pojetím práce, bylo nejprve poodstoupením od „starých solidárně protekcionistických struktur a norem“, ale nejen to, nýbrž také „riskantní cesta v novém, nezabezpečeném terénu“.⁸ A patří k tomu tedy nutně nejen takové ctnosti a vlastnosti jako odvaha, usilovná práce, racionální jednání, spoléhání se na sebe nebo třeba odložená spotřeba,⁹ ale ovšem také omyly, stále nové pokusy, občasná ztráta kontroly, různá míra ohrožení, potřeba prosazování, nutkavost či třeba nenávistná láska k úspěchům druhých.¹⁰ Relevance techniky a technologií pro moderní svět práce stojí a padá s člověkem.

Směrem k technizaci lidského světa

Navzdory tomu, že je technika v éře moderny chápána mnohem více než kdy dřív jako plnohodnotný a univerzalizovatelný diskurz, vývoj v 19. a 20. století nakonec svědčí spíše o tom, že v oblasti techniky a práce panuje velmi nízký stupeň vědomí významnosti antropologických otázek. Technika se stává – a to s přímým dopadem na pojetí práce – součástí projektu, jehož emancipační nasazení se ukáže být přinejmenším ambivalentní a každopádně reduktivní. Po rozchodu s řemeslem se totiž

5 Jan SOKOL, *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2010, s. 147.

6 Srov. Max WEBER, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I–III*, Tübingen: Mohr, 1963, s. 252.

7 Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 133–136.

8 Tamtéž, s. 141.

9 Srov. Max WEBER, „Protestantská etika a duch kapitalismu“, in *Metodologie, sociologie a politika*, Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 182–242.

10 Srov. Bedřich LOEWENSTEIN, *Víra v pokrok*, s. 141–142.

spojencem techniky stává věda a společně směřují k ovládnutí přírody, světa. „Technika přestává být hledáním cest, jak udělat, co potřebujeme, a stává se hledáním toho, co se dá vůbec udělat. Věda přestává být zkoumáním toho, jak věci ve světě jsou, a stává se řešením problémů. Nejpozději od 19. století se ovšem obojí nepozorovaně dostává pod tlak a vládu hospodářství, které určuje, co si můžeme dovolit, na co máme peníze, co je prospěšné a kolik na to dáme.“¹¹

O práci je tedy třeba uvažovat čím dál víc ve spojení s vědou a technikou. První průmyslová revoluce je doprovázena vývojem svého druhu ve světě práce, později následují další vlny průmyslové revoluce a celý tento proces dosud neskončil, naopak nás zasahuje velmi výrazně. Z hlediska antropologie je druhořadé, jestli mluvíme o mechanizaci, elektrifikaci, motorizaci, automatizaci, chemizaci, robotizaci, bionizaci nebo digitalizaci. Relevantní jsou tyto procesy ve vztahu k člověku, a zde je třeba se kriticky ptát po povaze tolik opěvovaného pokroku a po jeho přínosu pro lidstvo.

V nedávné historii vidíme, že lidská pracovní síla může být a je masově nahrazována, vidíme, že vysoká míra dělby práce, nazývaná také „rozdrobená práce“, vedla k dlouhodobě jednostranné a monotónní pracovní zátěži, ale také k vysoké specializaci a obrovské efektivitě. Zpětně vidíme, jaké důsledky s sebou přináší kupříkladu těžba a zpracování kamenného uhlí, zhutňování půd, chemický průmysl nebo třeba rychle stoupající spotřeba energií. Vzhledem k budoucnosti pak očekáváme technokratická řešení tíživých problémů (například nedostatek potravy pro přelidněnou planetu, resp. nerovnoměrné rozložení zdrojů a sil, zpomalování globálního oteplování a výroba čisté energie, znečištění oceánů, ale také výskyt civilizačních chorob, neplodnost atp.), jejichž problematičnost však vesměs tkví jinde než v „technickém zádrhelu“. Dopředu nicméně doopravdy nevidíme, a tak prostě budoucnost chápeme jako výzvu a jako šanci, i když by bylo přinejmenším stejně oprávněné chápat ji jako hrozbu. Ostatně už v době moderny – poplatně novověkému racionalismu a subjekt-objektovému dualismu jakožto ideové základně moderních přírodních věd – byla technika chápána výhradně jako šance, a jako taková pouze pro člověka.

Vědecko-technické vynálezy, technologické výtoby a efektivnější organizace hospodářství samozřejmě přispěly k nesmírné dynamice celosvětového rozvoje.¹² Práce ve světě zajištěném technikou bezesporu pomáhala zlepšovat kvalitu života a zvyšovala životní očekávání člověka. Lze podat dlouhé výčty účinků techniky dokládající její blahodárny přínos v nejrůznějších oblastech (zemědělství, zdravotnictví a hygiena, školství, výroba, doprava apod.), přičemž čísla dokládající nárůst, zlepšení a zrychlení nás nepřestávají fascinovat.

Antropologicky uvažující odborník nicméně musí diskurzivní pojem techniky, jež má západní kultura od doby moderny k dispozici, i nadále hodnotit jako „příliš technický“ a vzhledem k člověku reduktivní. I když sám – coby technický laik – nedokáže nejspíš posoudit a náležitě ocenit propracovanost technických výtobytků, k jejich hodnotě vzhledem k celku lidského života se může a má vyjadřovat,

11 Jan SOKOL, *Malá filosofie člověka*, s. 149.

12 Srov. Ingeborg GABRIELOVÁ, „Ekologie jako otázka ‚nového člověka‘. Antropologické a sociálně-etické úvahy“, *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* 27, č. 4, (2017), s. 65–85, zde s. 67–68.

a to nejen jako odborník, nýbrž primárně už z titulu toho, že je člověkem. Tak jako eticky nelze usuzovat z konkrétních činů na jejich normativnost, bylo by zavádějící usuzovat z technické odbornosti a sofistikovanosti přímo na antropologickou relevanci. O technicky proceduralizované práci to musí platit tím spíš.

2. Antropologická relevance vědotechniky

Uvažovat o tématu práce z antropologického hlediska v okamžiku postmoderní únavy znamená vzít velmi vážně a především kriticky v potaz to, o čem kupříkladu někteří filosofové, antropologové a teologové nizozemské jazykové oblasti hovoří jako o VTK-komplexu, tedy jako o vědotechnice ve spojení s kapitalismem (alternativně ve spojení s ekonomikou – VTE-komplex).¹³ Věda, technika a kapitalismus mají v této kombinaci představovat hnací síly západní kultury. Jedná se o tři specifické systémy, jež se vzájemně podmiňují a tato jejich vnitřní dynamika z nich dělá jakýsi kolos, jehož pevnost se zdá být nedělitelná a růst takřka nezastavitelný. Mimořádná eficeience a síla tohoto komplexu za sebe vděčí interní hnací síle každé komponenty zvlášť a dynamice jejich vzájemné interakce. Avšak to, co je vynikající z hlediska ekonomického, nemusí být ještě takové z hlediska antropologického. Etienne Vermeersch hovoří o kombinaci nejzazší racionality dílčích systémů a jejich celkové bezcílnosti.¹⁴ V typickém případě tu každý jednotlivý odborník rozumí své konkrétní věci, specializované a dost možná špičkové, málokdo z řady odborníků však už se stejnou kompetentností ví, jak to funguje dohromady, a zřejmě nikdo neví, proč se to celé dělá (nepovažujeme-li za antropologicky nosný smysl například prodej a zpeněžení výrobku na trhu). Sokol pojmenovává hrozivé nebezpečí, které v důsledku takové situace vzniká: standardně je každý odpovědný právě jen za to své a za celý projekt možná nenesou odpovědnost nikdo!¹⁵ Pro svět práce se ukazuje klíčový poznatek: věda a technika nemohou samy o sobě automaticky přinášet vnitřní záruky (větší) lidskosti. Je to člověk, kdo je staví do služby určitým zájmům, resp. určitým idejím – a to ovšem i tehdy, když si toho není vědom. Pro systémové nastavení poměru „práce – člověk“ se tedy nepominutelná zdá být analýza antropologických východisek, a to i v případě, že jsou deficitní.

Názorným příkladem směřovatosti antropologického východiska v jedné z nově objevených, dříve prakticky neznámých oblastí výzkumu a celém na to navázaném a těžko přehlednutelném spektru výzkumných, inženýrských či biotechnologických prací, řídicí techniky či lékařských aplikací může být oblast takzvané syntetické biologie. Multioborová disciplína jako projekt, jehož deklarovaným záměrem je navrhovat a utvářet biologické součásti a systémy, které se v přírodě nevyskytují, a rekonstruovat a napodobovat již přirozeně existující biologické systémy, se ovšem potýká se zásadní otázkou, jak vůbec definovat život, který tu má být konstruován a rekonstruován.¹⁶ Zcela

13 Především Max Wildiers, Etienne Vermeersch a Ton Lemaire.

14 Srov. Etienne VERMEERSCH, *De ogen van de panda*, Brugge: Vandewiele, 1988, s. 28–37.

15 Srov. Jan SOKOL, *Malá filosofie člověka*, s. 150.

16 Srov. Ulrich LÜKKE, *Das Säugetier von Gottes Gnaden. Evolution, Bewusstsein, Freiheit*, Freiburg im Breisgau: Herder, 2016, s. 145–146.

nevyhnutelně tu jednotlivá odborná hlediska hned na začátku narážejí na základní antropologickou otázku, jež by měla být vyřešena ještě předtím, než skončí jednání u kulatého stolu a rozběhne se práce v laboratořích a produkčních halách. Zda je logika tohoto postupu v reálném životě dodržována, na to bohužel není těžké odpovědět.

Obvyklé vypořádání se základní antropologickou otázkou v praxi nabírá v nejlepším případě podoby právní úpravy různého stupně závaznosti, metodicky se však jedná o těžko uspokojivý krok. Neboť také právo, a to včetně filosofie práva, může vyvozovat legitimní závěry pouze tehdy, jestliže čerpá z obecněji propracovaných a odůvodněných principů tak, jak to v západní kultuře tradičně činí humanitní obory typu filosofie a filosofické antropologie, morální filosofie a etiky, teologie a teologické antropologie, ale také například umění.

Možnosti, jež slibuje přinést projekt syntetické biologie, jsou z antropologického hlediska přinejmenším ambivalentní. Zatímco Švýcarský federální etický výbor pro nehumánní biotechnologie (ECNH) ve svých zprávách konstatuje, že mezi odborníky přírodovědných, technických a humanitních oborů nepanuje jednota ohledně pojetí života a běžně zde soupeří dvě vzájemně kontroverzní ontologická pojetí toho, co je život,¹⁷ homo laborans se mezitím již pracovně nasadil, již vyrábí, již obchoduje. V daném případě – a je to zástupné – rekonstruujeme a konstruujeme život, nebo se o to alespoň pokoušíme, aniž bychom přesně věděli, co život je a k čemu směřuje či směřovat má.

3. Nedostatečnost ekonomického řešení

Způsob, jakým se oblast práce vztahuje k lidskému světu, významně odráží i utváří kvalitu tohoto lidského světa, jež nemůže být v žádném případě redukována na pouhou kvantitu; ta může představovat pouze jeden z aspektů kvality, zatímco naopak to možné není. Svět práce je světem, který tvoří, vyrábí, produkuje, směňuje, a z povahy věci tak tíhne ke kvantifikování. Zároveň tento svět zůstává součástí širšího lidského světa. Jakýkoli koncept práce se jaksi automaticky propisuje do utváření společnosti, a to i v případě, že jej v dané podobě původně nikdo nezamýšlel jako koncept, natož koncept antropologický.

Práce jako antropologická konstanta

Pro člověka jako individuum i jako sociálního tvora může být práce legitimně chápána jako jedna ze základních konstant. Lze na ni nahlížet jako na nutný a trvalý „proces výměny“, na nějž nelze rezignovat, neboť právě v něm si člověk obstarává své organické i sociálně komunikativní potřeby.

17 Srov. Andreas BRENNER, *Leben. Eine philosophische Untersuchung*, Beiträge zur Ethik und Biotechnologie, Band 3, ed. EKAH, Bern: BBL, 2007; srv. Joachim BOLDT, Oliver MÜLLER a Giovanni MAIO, *Synthetische Biologie – Eine ethisch-philosophische Analyse*. Beiträge zur Ethik und Biotechnologie, Band 5, ed. EKAH, Bern: BBL, 2009, s. 42–64.

Práce zasahuje takřkajíc do každé životní aktivity a lze ji charakterizovat jako neutuchající racionální, plánovitou, soustavnou, kreativní činorodost se sebetranscendujícím potenciálem. Představuje průsečík, v němž se protínají jednotlivec i společnost, příroda i etika, „dobývání chleba“ i zkušenost smyslu.¹⁸

Vše nasvědčuje tomu, že fundamentální otázky po smyslu našeho současného počínání a po budoucnosti lidstva se ve vysoce funkčně stratifikované společnosti soustřeďují právě v problémovém poli práce, které zahrnuje otázky sociální, hospodářské a ekologické. To práci na jedné straně propůjčuje nesmírnou důležitost, na druhé straně se však z antropologického úhlu pohledu ukazuje, že práce – jako pojem i jako fenomén – nemůže nebýt rovněž sociálně kulturní konstrukcí. Definitorní je pro ni totiž její společenský rozměr a s ním spojená institucionalizace, zatímco konkrétní podoba tohoto bezmála strukturálního prvku zůstává v principu měnitelná. To znamená, že v závislosti na kultuře a té které epoše musí být práce nejen rozdílně organizována a hodnocena, ale především se člověk jako pracující vždy již nachází pod historickou hypotetičností objektivně daného systému.¹⁹ Toto vědomí je osvobozující a z antropologického hlediska – vzhledem k lidské důstojnosti – zřejmě jediné přijatelné.

Status quo právě uplatňovaného pojetí práce můžeme samozřejmě používat k tomu, abychom srovnávali a poukazovali na nedostatky dřívějších či jiných konceptů práce, na jejich případnou nepřijatelnost. To je ten snazší krok. Obtížnější je, když máme kriticky nahlédnout a zpochybnit vlastní předpoklady v dané oblasti. Konrad Liessmann dokládá, že v našem veřejném – a tedy nutně politickém – evropském prostoru je dnes se samozřejmostí užíván pojem práce tak, jak existuje od 18. století: práce jako schopnost zaměstnání, jež je předpokladem výdělečné činnosti.²⁰ Argumenty, s nimiž na podporu tohoto pojetí obvykle přichází ekonom, jsou směrodatné pro fungování trhu. Je však nutné zabývat se argumenty ve prospěch člověka, má-li svět práce zůstat lidsky relevantní.

Iluze bohatství

Je především úkolem teologické antropologie demaskovat případnou moc, která člověka instrumentalizuje na výkonnou, ekonomickou pracovní jednotku, a činí tak ovšem subtilním a obtížně konceptualizovatelným způsobem. „V jazyce bible se tato perverze trhu označuje za ‚mamon‘. Je třeba hledat odpovědi na tísnivé otázky: Proč novověký a moderní hospodářský proces dorostl v takto svébytnou veličinu? Jak dokážou lidé blahobytných zemí diagnostikovat svou skrytou i otevřenou lačnost po bohatství jako rozvrat vlastní personalitu a humanity? Je úkolem antropologie práce, aby odhalovala, že propaganda volného trhu nabyla kvazináboženské rysy. Zdá se, že v naší takzvané

18 Srov. Franz GRUBER, *Das entzauberte Geschöpf. Konturen des christlichen Menschenbildes*, Kvelaer: Topos plus, 2003, s. 101–102.

19 Srov. Edward SCHILLEBEECKX, *Gerechtigheid en liefde: genade en bevrijding*, Bloemendaal: H. Nelissen, 1977, s. 678.

20 Srov. Konrad Paul LIESSMANN, *Chvála hranic. Kritika politické rozlišovací schopnosti*, Praha: Academia, 2014, s. 117.

sekulární kultuře se trh stává víc a víc všurčující orientující veličinou, která už dávno ‚kolonizovala‘ neekonomické oblasti života. ... Že je logika našeho společenského procesu, v němž je zahrnut každý jednotlivec, uspořádána tak, že připouští už jen ekonomická kritéria pro zajištění existence, znamená, že se psychologicky podřizujeme moci peněz. Biblická řeč o Bohu je proto kritickým odhalením, že životní tanec kolem peněz a bohatství, jak je symbolizuje zlaté tele (Ex 32), znamená ve skutečnosti ztrátu života.“²¹

Tato obžaloba dává přinejmenším nahlédnout deficitnost přístupu, pro nějž je v nekritické podobě určující hodnota peněz a moc s nimi spojená. Jeho zastánci – často s odvoláním na vzájemnou neprostopnost jednotlivých odborností – odmítají učinit transparentním a podrobit kritice to které pojetí člověka, které ovšem má nutně každý, právě i jako ekonom, právník, zaměstnavatel, odborář či sabotér. K odmítavosti mohou vedle kognitivních důvodů vést i důvody psychologické. Pro sebevědomí současného, racionalitou odkojeného člověka může být nepříjemným zjištěním, že nám možná jako společnosti něco podstatného uniká. Opět platí, že pro systémové nastavení poměru „práce – člověk“ je klíčová kritická analýza antropologických východisek.

Fascinace bohatstvím, onen tanec kolem zlatého telete, vnáší do jakéhokoli činorodého počínání zistnost. Tvůrčí činorodost se snadno přeměňuje ve výše zmíněnou výdělečnou činnost, která jako svůj přednostní cíl sleduje odměnu a také případný zisk. Z antropologického pohledu by však naopak právě tvůrčí činorodost jako komplexní výrazový projev člověka mnohem spíše mohla generovat bohatství než výdělečná činnost, jež je z definice nastavena poněkud jednodimenzionálně.²²

Podle Friedhelma Hengsbacha je bohatství, v kontextu tržní ekonomiky tvrdošijně velebené, především opředeno výkonnostními mýty, ba legendami o jeho společenských a hospodářských funkcích. Příliš optimistický pohled na moc peněz obvykle může odpovídat ještě tak idyle nějaké dílny či menšího podniku z rané fáze industrializace, ne však komplexnímu, na stratifikované dělbě práce postavenému procesu utváření jednotlivých sektorů práce, kupříkladu moderních služeb. Hengsbach zpochybňuje funkční legendy vytvořené kolem statusu bohatství, které podle něho vyvěrají z metodicky zúženého pohledu. Tak vše nahlížíme extrémně individualizovaným úhlem pohledu, model trhu si konstruujeme a typizujeme ideálně, ekonomické funkce jsou odvozovány a nekriticky přebírány z tradičních rodinných vzorců. Zaměřujeme se na jmění a majetek obyčejných lidí, zatímco exkluzivní bohatství a s ním spojená moc zůstávají nepovšimnuty. Zásadně je utlumena otázka po tom, jak bohatství vzniká, přičemž ovšem Hengsbach upozorňuje na to, že mnohem poučnější než odpovědět na otázku po zdrojích bohatství je odpovědět na otázku po tom, kam směřuje bohatství, které již je k dispozici.²³

21 Franz GRUBER, *Das entzauberte Geschöpf*, s. 107–108

22 Ke kontextu daného termínu srv. Herbert MARCUSE, *Jednorozměrný člověk*, Praha: Naše vojsko, 1992.

23 Srov. Friedhelm HENGSBACH, *Teilen, nicht töten*, Frankfurt a. M.: Westend, 2014, s. 60–64.

Pokud dnes někteří hovoří o nebezpečí laborizace lidského světa,²⁴ případně o ekonomice, která zabíjí,²⁵ je to především výrazem reflexe toho, že současný svět práce je v našem světě natolik dominující, expanzivní a natolik navázaný na ideu vysoce výkonnostního trhu a disponibilního bohatství, že takřka eliminuje sféru prostého lidského života ve prospěch pravidel a hodnot nastolených tržně flexibilní dynamikou práce. Už v sedmdesátých letech 20. století hovoří Konrad Lorenz o tom, že soutěžení člověka s člověkem je horším selekčním faktorem než jakékoli biologické faktory, protože se tu jde přímo proti tvořivým silám přírody.²⁶ Není alarmující, že dokonce i tento naturalistický argument postačuje ve svém antropologickém přesahu k tomu, aby poukázal na problematičnost principů, jimiž si lidé posledních pár století organizují práci?

4. Čas v kultuře práce

V kultuře práce, kterou Richard Sennett nazývá kulturou nového kapitalismu,²⁷ jsme si příznačně uvykli chápat rovněž čas jako kvantitativní veličinu. Obvykle se nám zdá, že času máme málo, nechceme s něčím nebo s někým ztrácet čas, pro mnohé jsou čas dokonce peníze. Nejde teď o to, že tradičně v dějinách lidstva namnoze dominovalo kvalitativní pojetí času, nýbrž o to, že proměna vnímání času má přímou souvislost s tím, jak se změnilo pojetí práce.

Podle Sennetta zavedení pokročilých počítačových technologií do veškerých pracovních procesů, navíc v kombinaci s globalizací trhů, bezprostředně zasahuje člověka a otrásá jeho místem ve světě. Jak zaměstnavatel, tak zaměstnanec musejí dnes být flexibilní. Dosloužil model celoživotně vykonávaného povolání a s tím spojený étos věrnosti. Obsluhování krátkodobých potřeb trhu, jež bere ohled na ekonomickou, ne však na integrálně pojímanou udržitelnost, rozrušuje vzájemnou solidaritu. Člověk je v takovém systému hnán k tomu, aby se bez konce domáhal stále nového uznání a aby stále znovu dokazoval, že je toho uznání hoden.²⁸

Technikou a ekonomikou dané nastavení světa práce do značné míry předznamenává charakter všedního času, v němž se člověk převážně pohybuje a jehož pragmatikou je určován. Kde se vědomí důstojnosti a sebeurčení ocitá převážně, či dokonce výlučně pod kritérii práce, kde je tedy filtrováno prací, jež – jak již bylo řečeno výše – zůstává nicméně vždy jen dobově podmíněným institucionálním konstruktem, tam mohou být důsledky pro člověka jako osobu sotva jiné než zničující. Neboť životní způsob na to navázaný svádí k zpředměťování a znehodnocování člověka. Začíná-li

24 Srov. Konrad Paul LIESSMANN, *Chvála hranic*, s. 119.

25 Srov. Papež FRANTIŠEK, *Evangelii gaudium. Apoštolská exhortace o hlásání evangelia v současném světě*, Praha: Paulínky, 2014, čl. 53.

26 Srov. Konrad LORENZ, *Osm smrtelných hříchů*, Praha: Academia, 2000, s. 27.

27 Srov. Richard SENNETT, *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York: W. W. Norton, 1998; tentýž, *The Culture of the New Capitalism*, New Haven: Yale University Press, 2006.

28 Srov. Richard SENNETT, *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*, Berlin: Berlin-Verlag, 1998, s. 21, 141.

ze všeho nejvíc záležet na tom, jak si ostatní lidé člověka cení a jaké uznání mu přiznávají, začíná-li se hodnota člověka řídit jako na trhu nabídkou a poptávkou, stávají-li se člověku motivem k jednání sebezáchova, úsilí o uznání a moc,²⁹ je to příznakem stavu, kterému z hlediska antropologických cílů nepřísluší priorita. Ani lidská racionalita nemá být ve světě práce degradována na kalkulující rozum coby nástroj soutěživosti, ostražitosti, nedůvěry, represe a defenzivy, kdy se člověk – jaksí systémově – dostává pod tlak každodenních závazků a úkolů, které jsou nejspíš jednosměrné a mohou bránit jeho celkovému růstu a zralosti. Jako křesťanský antropolog bych zde uvažovala o tom, že a proč život člověka nemá být tímto pragmatickým časem beze zbytku pohlcen. Čas, který člověk dostává, lze v duchu křesťanské tradice chápat jako dar k tomu, aby mohl být vytvářen časoprostor pro konstruktivní tvůrčí jednání. Je zde základní přesvědčení, že za tento potenciál vděčíme především tomu, že se – náš lidský – čas trvale nachází pod nárokem času svátečního, ve kterém kvantitativní rozměr umlká.

Jak může být koncept svátečního času zakomponován do kultury práce? Určitě ne ve smyslu volného času jako měřitelného výkonu – asi jako zastávky, na níž odpočíváme od práce, abychom nabrali síl pro práci, a tedy vlastně neodpočíváme, nýbrž vykonáváme relaxační práci.³⁰ Pro pochopení konceptu volného svátečního času je třeba nejprve mentálně opustit hranice světa práce. Volný čas znamená každopádně čas, který není vázaný povinnostmi. Volnost však ještě neznamená prázdnotu. Aby se tento volný čas nestal časem prázdným, musí být plnohodnotně vyplněn. K tomu nestačí pouze vymezit se vůči času vázanému prací, neboť negace žádný nosný obsah nenese a je určována tím, co neguje. Podle Josefa Piepera musí jít osvobození od vnějších povinností ruku v ruce se svobodou vnitřní, neboť volný čas je především vnitřním stavem člověka.³¹ Teprve tehdy se volný čas může stávat dokonce i časem svátečním, který je v pravém slova smyslu volný, svobodný, suverénní. Je vypovídající, že neznáme žádnou společnost, žádné společenství lidí, které by se obešlo bez času pojímaného jako sváteční.³² Sváteční čas jakoby uzavírá užitkovou optiku a otevírá symbolické vidění, v jehož perspektivě se všední známé věci ocitají v jiné životní poloze a my v nich nahlížíme sílu, kterou jsme tu předtím neviděli.³³

Pieper vyzdvihuje tři aspekty volného času, které jsou přímým protikladem soudobého ideálu práce: a) oproti přeceňování aktivity staví ne-aktivitu, mlčení, klid, spočinutí, uvolnění a odevzdání, přičemž nejde o principiální námitky proti tomu, že lidé pracují a přikládají ruku k dílu, nýbrž o to, že musí existovat i stav, kdy tomu tak není a člověk nesleduje žádné praktické cíle, ani ty programově relaxační; b) oproti přeceňování námahy staví postoj slavení, což znamená víc než jen nejít do práce, víc než pouhou zábavu a povyražení, nýbrž základní přitakání světu, který nemůže být přisvojen a zdolán prací; c) oproti absolutizaci sociální funkce staví čas, kdy je člověk ze sociální funkce vyčleněn,

29 Srov. Paul Konrad LIESSMANN, Hodnota člověka. Filosoficko-politické eseje, Praha: Vize 97, 2010, s. 77–79.

30 Srov. Paul Konrad LIESSMANN, Chvála hranic, s. 118–119.

31 Srov. Josef PIEPER, Volný čas, vzdělání, moudrost, Praha: ČKA, 1992, s. 14.

32 Srov. Jan SOKOL, Člověk a náboženství. Proměny vztahu člověka k posvátnému, Praha: Portál, 2004, s. 38–44.

33 Srov. Miroslav PETŘÍČEK, Znaky každodennosti čili krátké řeči téměř o ničem, Praha: Herrmann a synové, 1993, s. 7–10.

nemusí svůj volný čas obhajovat a zůstává se sebou.³⁴ „Smyslem volného času není, aby člověk mohl pracovat déle a bez poruchy, ačkoli já se pravděpodobně nikdy při ‚přestávce‘ tak důkladně nezotavím jako ve skutečně volném čase. Smyslem volného času není, abych mohl pracovat déle, ale abych i v pracovní funkci, která mě omezuje na určitý aspekt reality, ... přesto zůstal člověkem, to znamená, abych si rozuměl a realizoval se jako bytost, která je zaměřena na celek skutečnosti.“³⁵

Kultura práce jako by člověka ohrožovala tím, že mu systémově odnímá čas, který mu bytostně náleží. Z antropologického pohledu si taková kultura podrývá schopnost obstát. Snad s reminiscencí na Blaise Pascala hovoří také Konrad Lorenz kriticky o neschopnosti (post)moderního člověka strávit jakkoli krátký čas o samotě a dává to do souvislosti se ztrátou sebereflexe a následně i ztrátou specificky lidských vlastností a aktivit.³⁶ Je otázkou, do jaké míry je tato neschopnost způsobená právě moderním konceptem výdělečné práce, který staví člověka naplno do svých služeb.

Závěr

Práce byla z dějinného hlediska představena jako vysoce diferencovaný a komplexní fenomén a z antropologického hlediska jako neméně komplexní pojem, který je stále znovu konstruován. Pro zde uplatňovaný antropologický přístup je typické, že metodicky zohledňuje tuto komplexitu a celkové zasazení práce do kontextu lidského života; a to na rozdíl od jiných přístupů, ekonomického či sociálně-právního, jež zpravidla a bez daného přesahu problematiku práce ve veřejném prostoru tematizují, a tím ovšem spoluurčují způsob, jak společnost práci vnímá. Práce tak byla představena nejen jako praktický fenomén a teoretický pojem, nýbrž rovněž jako antropologická konstanta, doslova jako výraz lidství.

Předložený text je pochopitelně výsledkem výběru a nemůže si nárokovat úplnost. Pojednat o dané problematice v celé její šíři není možné a ostatně ani nutné. Nicméně se zdá zřejmé přinejmenším jedno: obsáhlé a víceúrovňové téma práce nelze uspokojivě probrat tak, že by bylo pouze separováno do jednotlivých suboblastí a analyzováno bez ohledu na celkový kontext věci.

Nebezpečí reduktivity je zjevné. Vždy jsme v pokušení chápat konstitutivní prvky světa práce – zastoupené technikou, vědotechnikou nebo třeba bohatstvím – jako izolované lidské dovednosti, naturální vlastnosti systému či samovolně generované procesy, a ne jako hluboce lidské záležitosti, u nichž lidé, odborníci a specialisté, ale ovšem i neználcí a diletanti, činí volby, rozhodují a nesou či by měli nést odpovědnost. Co však neumožňuje reduktivní technický jazyk či kvantitativní ekonomické nástroje, k tomu má potenciál člověk sám. Antropologický přístup jistě nemůže přinášet konkrétní odborná řešení, to ale neznamená, že je jeho přínos druhořadý. Upozorňuje na závažnost kontextu, do

34 Srov. Josef PIEPER, Volný čas, vzdělání, moudrost, s. 9–18.

35 Tamtéž, s. 15.

36 Srov. Konrad LORENZ, Osm smrtelných hříchů, s. 29–30.

něhož je hledaná, dílčí odborná řešení třeba zasazovat. A to vůbec není málo. Kultura práce totiž žije z předpokladů, na něž technická či ekonomická kompetence nedosahuje.

Je jistě legitimní pohlížet na budoucnost jako na výzvu a šanci, problematické je však očekávat automaticky lepší budoucnost, zajištěnou technicky. Víra v technické (vy)řešení budoucnosti se může opírat o empirické poznatky právě tak málo, jak by se o ně mohla opírat skepse ohledně věcí budoucích. Předpoklad, že je možné řešit komplexní problémy světa práce takto, se zdá být už logicky chybný. Neboť k mnohvrstevnatému fenoménu se tu přistupuje tak, že je redukován na měřitelnou rovinu, jež umožňuje technicistní řešení pouze toho, co je kvantitativně dostupné, ale další důležité aspekty ponechává stranou. Domnívat se, že nevýhody a nedostatky technologií lze překonávat pouze cestou sofistikovanějších technologií, už teď mnozí považují za mýtus.³⁷ I pro lidský svět práce platí, že při hledání dalších cest je třeba opustit naivní předpoklad, který chápe pokrok vědy a techniky vždy hned jako pokrok směrem k větší rozumnosti. Tím spíš v situaci, kdy jsou věda a technika sevřeny v rámci určitého ekonomického fungování. Naopak se zdá být evidentní, že věda a technika samy o sobě nenabízejí vnitřní záruky rozumnosti a lidskosti, a je tedy nutné hledat tyto záruky jinde a jinak.

Antropologický rozměr práce má signální funkci. Upozorňuje na to, že technický diskurz je součástí lidského světa, ne naopak, že věda je vždy antropologicky relevantní a má vždy etické důsledky, neboť je vždy buď ve službě obecnému dobru, nebo jeho potírání, a že ekonomické parametry pracovního nasazení, tvůrčí činnosti a podnikavosti se týkají nástrojů, nikoli cílů. Antropologický rozměr práce otevírá pro oblast práce kvalitu času, která není obchodovatelná, je však přece nutné zakomponovat ji do konceptu práce, má-li tento odpovídat struktuře lidského světa. Definovat rozšířený pojem práce, hledat její nové formy a alternativní typy pracovních poměrů, čelit důsledkům prekarizace práce vyplývajícím z digitalizace, uvažovat o nepodmíněném příjmu, resp. univerzálním podmíněném příjmu, to vše může být výrazem nového nastavení světa práce. Každodenní zkušenost i klinická praxe ukazují, že člověk má kapacitu proměnit v dobro i situaci, která se z lidského hlediska jeví bezvýchodná.³⁸ Právě tak nám ovšem každodenní zkušenost, klinická praxe i lidské dějiny ukazují, že člověk je křehký, velmi křehký. Z antropologického hlediska je přijatelná taková kultura práce, která člověka neoslabuje, nýbrž posiluje, která jej neničí, nýbrž pozvedá. Má-li tato kultura směřovat ke smysluplným formám organizovanosti, je na místě hovořit o představě kultury vytvářející vzájemně přijímanou sounáležitost. To předpokládá respektovat základní fakta o povaze člověka i lidského sdružování a spolupráce, neboť v člověku se sbíhá rovina obecného, individuálního i jedinečného.³⁹ Znamená to ctít člověka.

37 Srov. Johan de TAVERNIER, *De broosheid van het zinvolle*, Leuven: Acco, 2011, s. 156.

38 Srov. Viktor E. FRANKL, *Utrpení z nesmyslnosti života. Psychoterapie pro dnešní dobu*, Praha: Portál, 2016, s. 30.

39 Srov. Josef PIEPER, *Základní formy sociálních pravidel hry*, Praha: OIKOYMENH, 1994, s. 15–16 a 36.

SMYSL PRÁCE, JEJÍ HODNOTY A PRINCIPY

Je to člověk, o kterého tady běží

Digitalizace, kybernetizace, umělá inteligence a robotizace jsou klíčová slova naší doby; průmyslová revoluce jako by zrychlovala tempo, zařadila „čtyřku“. Křesťanskou odpovědí na její třetí fázi je encyklika Jana Pavla II. „O lidské práci“ (Laborem exercens) (1981). Předchozí pokus našeho domácího původu – jako plodu Pražského jara – „Civilizace na rozcestí“ Radovana Richty – získal i mezinárodní ohlas tím, že již poukazoval na krizové příznaky dosavadního vývoje. Tento pokus však – přes všechny respekt – zůstával v rámci marxistického paradigmatu. Na jeho rozcestí vedly dvě cesty, extenzivního a intenzivního růstu; člověk se měl sám svým rozumem dobrat ke správné, osvobozující cestě do budoucnosti. Byla to věda jako klíč, věda, která se již stala „výrobní silou“. Neoliberální podoba materialistického ekonomismu – který Jan Pavel podrobuje kritice z pozic křesťanské personalistiky – má pro naši dobu opět jen další vzepětí lidského rozumu: ona klíčová slova čtvrté průmyslové revoluce mají vést k „chytrým“ (smart) řešením: chytrých digitálně řízených výrobních linek a celých továren, chytrých správ a řízení městských aglomerací, příznačně ale také chytrých, kybernetických válek a chytrých vyspělých vojenských technologií. Příznačně proto, že tento rozum bez světla víry plodí další a hlubší rozdělení, je zdrojem krize důvěry mezi námi lidmi navzájem a krizí důvěry v budoucnost lidstva vůbec. Nové rozdělení ve „světě práce“ znamená bariéry mezi těmi dostatečně „chytrými“, kdo jsou ještě použitelní a využitelní jako „lidské zdroje“, a konečně mezi těmi přebytečnými, nepotřebnými, jakoby předurčenými „ke skartaci“.

Rychlost tempa změn a vážnost jejich rizik vyvolávají potřebu vrátit se k zamyšlení nad dosavadním civilizačním vývojem, a to s retrospektivou daleko delší, než jakou přinesly dosavadní moderní katolické sociální encykliky. Papež František tak činí již volbou svého jména a encyklikami *Laudato si'*, *Fratelli tutti*, a iniciativou pro mladé „Františkova ekonomika“. Světec František z Assisi žil osm století před námi, a jeho spiritualita je nová právě jen ryzostí návratu k evangeliu, k učení Ježíšovu. Nejde tedy o nic méně než o nasvícení a prozáření dosavadního vývoje věd o člověku a společnosti světlem evangelia. Františkán Benedikt V. Holota argumentuje, že na současný překotný vývoj techniky nemáme my lidé morálku. „Přehodit výhybku“ směrem k duchovním hodnotám je existenčně nutné. Nasměrovat morálku tam, kde jsou reálné rezervy pro budoucnost, aby vůbec nějaká byla. Čtvrtá průmyslová revoluce volá po odkazu jednoho tesaře, který žil v Palestině před dvěma tisíciletími. Je to On, pramen Moudrosti, bez něhož jsou naše „chytrá“ řešení často pošetilostí. Poznání bez spravedlnosti je marností (papež František).

Práce ve světě a v čase *Laborem exercens*

Jan Pavel II. se na papežském stolci objevil překvapivě: jako Polák přicházející z „druhého světa“, který sám sebe prezentoval jako „svět osvobozené práce“. Jeho vlastní zkušenost s prací v totalitním systému byla jedinečná, krátká z období nacismu, a především ta delší, ze světa odvolávajícího se

na Karla Marxe. Oba totalitní režimy otázku práce vyřešily, ale po svém: za cenu ztráty politických, občanských, hospodářských i náboženských svobod. Nezaměstnanost přestala být problémem: v nacismu už přípravou na válku, a během války v podobě „nuceného nasazení“, internačních a pracovních táborů, otevřeným otrokářstvím. Taková práce měla „osvobozovat“ již jako heslo nad vchody do koncentráků. V socialismu již „vláda dělnické třídy“ měla být deklaratorním osvobozením člověka: právo na práci se stalo ústavou zaručeným právem, ovšem opět i v podobě internačních a pracovních táborů pro odpůrce nových pořádků. Práce byla současně povinností, státem vynucovanou, kdo nepracoval, byl jako „příživník“ kriminalizován, a i ve vězení musel pracovat. Práce byla postavena na piedestal hodnot socialismu: jako „matka pokroku“, vzývaná v „Písni práce“ zpívané – dobrovolně i pokrytecky – při politických a státních rituálech, na veřejnosti i v továrnách.

Volba tématu pro první sociální encykliku Jana Pavla II. byla už tím dána; a papež považoval za urgentní úkol vyjasnit křesťanský pohled na práci a contrario nejen k totalitním ideologiím, ale i k ekonomickému materialismu v neoliberálním hávu. Dokonce explicitně potvrzoval význam tématu tím, že v něm viděl samé srdce – jádro a klíč k řešení sociální otázky. Varoval však, že její řešení nelze začínat vyvlastněním ani na rasovém, ani na třídním základu, ani její realizaci uskutečňovat popřením důstojnosti člověka. Práce se nesmí stát modlou.

Hlavní proud ekonomie se prací jako klíčovým slovem příliš nezabýval; jeho smyslem se stalo zhodnocování kapitálu, a k práci tak převažoval přístup jen jako k jednomu z „inputů“ výrobních technologií, jejichž relativní ceny v kalkulaci jsou tím, co rozhoduje. To jsou jediné hodnoty a principy paradigmatu. Encyklika varovala před nebezpečím „materialistického ekonomismu“. To je k zamyšlení: vždyť většina zakladatelů moderní politické ekonomie začínala svou kariéru na polích morální filosofie a teologie, někdy i matematiky, ale tehdy si ještě tázání po smyslu, hodnotách a principech spravedlnosti tito klasici přinášeli i do nové rodící se společenské vědy. Moderní ekonomie v čase pontifikátu Jana Pavla II. se otázkám po spravedlnosti ve vztazích mezi aktéry hospodářského systému nezabývala. Paretův princip optimality v ekonomii převládl již půlstoletí předtím, a ten je invariantní i vůči těm nejkřiklavějším rozdílům v distribuci příjmů a bohatství. Teoretičtí ekonomové „mainstreamu“ si – až na výjimky – jako Amartya Sen či Angus Deaton – v morálních otázkách hodnot a principů světa práce „myjí ruce“. Poznání, jehož motivací není žízeň po spravedlnosti, ale jen pravda, kterou lze „zpeněžit“, je onou marností nad marnost, kterou papež František zmiňuje s odkazem na knihu Kazatel.¹

Malé ohlédnutí v čase

Historie má jako svá odvětví hospodářské a sociální dějiny a z nich čerpají moderní alternativní ekonomické školy evoluční politické ekonomie, institucionální ekonomie a teorie institucionální změny. Tyto školy se pokoušejí o jakýsi „skelet dějin hospodaření“, abych použil termínu instituci-

1 FRANTIŠEK, proslov při Generální audienci 15. 5. 2022 „Marnost je poznání bez spravedlnosti“, Katolický týdeník, č. 23 (2022), s. 16.

onalisty Douglassa Northa, původně hospodářského historika.² O generaci mladší Američan James Angresano je autorem komparativní ekonomie s retrospektivou dokonce dvou tisíciletí.³ Heap-Hargreaves je inspirativní evolučním přístupem k analýze ekonomické racionality,⁴ což koresponduje s metodologií papežských sociálních encyklik vydávaných v časové posloupnosti sledující historický vývoj společenské reality. Institucionální ekonomie nejdále pokročila v díle O. E. Williamsona,⁵ a přispěla tak k pochopení vývoje v poslední, globální fázi evoluce hospodářství. Z těchto autorů jsem sám čerpal nejvíce v otázkách blízkých perspektivě sociálního učení církve, kterou jsem nakonec přijal. A tady práce jako klíčové slovo patří k těm několika málo nejdůležitějším, která vstoupila i do titulů sociálních encyklik. Tedy labor, caritas, veritas, a pax – práce, láska, pravda a mír. V Laborem exercens pak Jan Pavel II., jak již řečeno, práci explicitně staví do centra sociální otázky jako takové. A ta zůstává – přes nesmírné změny společenské reality – dál náročnou výzvou čekající na nová řešení.

Klíčovost práce v pohledu sociální nauky církve tví v samém Božím úkolu daném člověku do vínku už na prvních stránkách Písma; je to „zvláštní známka člověka a lidství“. Jan Pavel II. uvádí všemožné druhy povolání a profesí člověka pracujícího v příbězích Starého i Nového Zákona. Písmo dávalo po staletí a tisíciletí i odpovědi na otázky po smyslu lidské práce a hodnotách a mravních principech, jimiž by se člověk měl řídit. Analogie bychom našli i ve všech ostatních dávných civilizacích i v antické filosofii a literatuře. Avšak teprve průmyslová revoluce přivedla konflikty v práci a mezilidských vztazích takového řádu, že vyvolala potřebu vzniku samostatné vědy o člověku pracujícím a hospodařícím. Začala však stavět již na člověku narušené přirozenosti, s jeho touhou po poznání – až k démonické ambici „být jako Bůh“.

Kořeny evropské „kultury práce“ mají společné dědictví: otrockou práci. Antický Řím, a předtím Athény i Sparta, spojuje nejen „normálnost“ otrokářství, ale i otrocká práce jako hlavní ekonomická „základna“ hospodaření. Izrael sám na sobě zažil období otrocké práce v egyptském i babylonském zajetí, ale i Izraelité svobodní instituci otroctví znali. Člověk jako válečná kořist, člověk jako otrok rodící se rodičům otrokům, člověk jako předmět obchodu, člověk jako hříčka v rukou pána – nad jeho životem a smrtí. Vrstva či třída otroků však byla vysoce hierarchizovaná: v Římě od galejníků, otroků v dolech, gladiátorů, otroků na latifundiích a v manufakturách, až po služebnictvo patriciů

2 Douglass NORTH, *Structure and Change in Economic History*, New York: W. W. Norton, 1981; též, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991. Autor dostal Nobelovu cenu za ekonomii v čase ekonomické transformace (1993) a Vysoká škola ekonomická v Praze byla jeho dílem oslovena tak, že mu udělila čestný doktorát, dokonce v Betlémské kapli.

3 James ANGRESANO, *Comparative Economics*, Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall, 1996. Autor v době, kdy již běžel můj magisterský kurz Komparativní ekonomické systémy na IES FSV UK, působil na CERGE UK Praha.

4 Shaun HEAP-HARGREAVES, *Rationality in Economics, An Evolutionary Approach*, Oxford: Basil Blackwell, 1989. Autor rozšiřuje racionalitu ekonomického kalkulu o racionalitu procedur a racionalitu cílů. Tím ekonomii vrací přemýšlení o smyslu.

5 Oliver E. WILLIAMSON, *The Economic Institutions of Capitalism*, New York: The Free Press, 1987. Tato publikace tvořila nejdůležitější část mého bakalářského kursu pro všechny studenty ekonomické teorie na IES FSV UK; bylo mou radostí i satisfakcí, že jsem ještě posluchačům mých posledních přednáškových kurzů mohl oznámit, že autor, z jehož přínosu ekonomii budou zkoušeni, dostal Nobelovu cenu za ekonomii (2009).

a císařů, otrok jako obchodník či „bankéř“ ve službách senátora, pro něhož je „byznys“ nedůstojnou prací (snad i něco jako řešení „konfliktu zájmu politika“). Mladý otrok vyslaný pánem „ke studiu byznysu“, bohatý otrok v dresu pána, propuštěnec – zbohatlík dál pánu zavázaný, nejen „finančně“. V každém případě platí, že pecunia non olet – peníze nepáchnou. Římské vyspělé právo i finanční systém zahrnovalo i daně z prodeje otroků, zpoplatňovalo i propuštění otroka na svobodu: stát jako organizované násilí tím dával najevo, že za otrockým systémem „stojí“ a je jeho garantem. Do otroctví se mohl člověk dostat i pro nesplacené dluhy, a nejen on, i celá jeho rodina – jak víme i z evangelních příběhů odehrávajících se v jedné z římských provincií. „Exekuční řízení“ tedy neznalo ani slitování, ani respekt k důstojnosti člověka. Vzpoury otroků byly krutě potlačovány a trestány ukřižováním převzatým od poražených Punů. Potlačení Spartakovy vzpoury a kříže kolem Via Appia se dostaly i do učebnic.

Válka a imperiální expanze byly chápány jako nejvyšší poslání a čest, jako „normální“ cesta k zisku bohatství; jako „námezdní práce“ legionáře, s žoldem, podílem na kořisti, s „odpracováním si“ římského občanství – přežije-li. Douglass North konstatuje, že pokrok po dlouhá staletí, ba tisíciletí probíhal – v zemědělství i rukodělné práci – velmi pomalu; nejrychleji se lidská vynalézavost prosazovala ve vývoji nových zbraní a ve způsobech vedení války. Právě v tom římské legie měly „komparativní výhodu“. Důvod k zamyšlení: dobývání cizích zemí jako čest, obchodování a peněžnictví naopak jako morálně podezřelé aktivity – bohové obchodu byli současně bůžky podvodníků, podloudníků a zlodějů, v řeckém i římském polytheismu.

V Izraeli mělo otroctví dávnou tradici i rozličné podoby, ale také – zejména s dlouho přežívajícím mnohoženstvím – i podobu jakéhosi „zlidštěného levobočství“. Práce zemědělců, a dokonce pastýřů, nebyla nedůstojná: chudoba cti netratí. Obchod ani peněžnictví tu nemělo pejorativní nádech; s jedinou výjimkou opovrhovaných celníků – hříšníků vybírajících a bohatnoucích z daní, zejména těch ve prospěch „okupantů“. Nicméně náboženství „pouze kmenové“ bylo svými příslušníky vnímáno jako vyvolenost, pramen důstojnosti a duchovní nadřazenosti – i vůči „okupantům“. „Etika byznysu“ pak byla dvojí: pro vztahy mezi svými, a vůči „pohanům“, nejpatrnější v rozdílech mezi „bratrskou výpomocí či zápůjčkou“ a vymahatelnou lichvou.

Do tohoto světa – i hospodářského – přišel Ježíš. Lidské práci dal svou důstojnost Syna Božího. V jedné výjimečné osobě spojoval fyzickou řemeslnou práci tesaře či truhláře, i duchovního učitele – Mistra a Proroka. Své poslání ke ztraceným ovcím svého národa postupně rozšířil na celé lidstvo. A první generace křesťanů již jeho učení chápala jako zboření přehrad nejen mezi židy a pohany, ale i mezi lidmi svobodnými a otroky, ba i ženy pozvedla na roveň mužům v předchozích kulturách nevidanou. Víru v Něho přijímal obdarovaný nejen sám, ale i „jeho dům“.

Ekonomie je již „od Adama“ zatížena prvotním hříchem egoismu

V ekonomii jako moderní vědě – při jejím vzniku – je práce vlastním zdrojem hodnoty. Pracovní teorii hodnoty Adama Smitha převzala celá klasická anglická politická ekonomie, i s jeho optimismem o jakési Prozřetelností předjednané harmonii neviditelné ruky trhu. Z jeho díla „Bohatství národů“

převzala moderní ekonomie do svého paradigmatu zájem ekonomického člověka o sebe sama, a to jako centrální ideu – „self-interest“ jako nutnou a zároveň postačující motivaci pro fungování a harmonický vývoj hospodářství. Smith sám, ovlivněný osvícenstvím, měl o člověku ale dobré mínění a věřil, že trh k zušlechťování mravních citů člověka – jimž se věnoval celý život – bude pozitivně přispívat. Tento pozitivní přínos práce encyklika *Laborem exercens* sdílí a vyzvedá: pracovitost je ctností, cestou, jak se stávat víc člověkem, projevem jeho důstojnosti. Ale když se Lev XIII. po více než století hospodářského vývoje k těmto novým věcem ve světě práce vyjádřil v první sociální encyklice,⁶ byl jeho obraz světa hodně vzdálen očekávané harmonii. A podíl na tom měl i vývoj v politické ekonomii. Zdroj sociálního konfliktu spočíval skutečně právě v pojetí práce, její hodnoty a jejího odměňování. Zrodily se dva proudy v pojetí ekonomie.

Ekonomie jako přírodní věda?

Jeden bychom dnes označili pojmy sociálního darwinismu či socio-biologie.⁷ Nedávno se objevil i pojem „ekonomie jako teoretická fyzika ve společenských vědách“.⁸ Hospodářství podle tohoto pojetí podléhá „železným přírodním zákonům“. Ty začínají populační teorií T. R. Malthuse, od nichž vede myšlenková nit k přelidnění, rezervní armádě pracovních sil „uvolněných“ ze zemědělství v důsledku změny v užívání půdy („ohrazování“ a rušení předchozích nájemních vztahů k půdě), pauperizaci a vzniku městských průmyslových aglomerací, kde reálné mzdy se ustavují na existenční úrovni („subsistenční mzdy“, „železný zákon mzdový“). Smith svou teorii hodnoty formuloval pro ještě převážně rukodílnou manufakturu; s rozvojem strojní tovární výroby enormně vzrostl význam „kapitálu“ a pracovní teorie hodnoty – ještě u D. Ricarda – nebyla s to vysvětlit mechanismus ustavování rovnovážné míry výnosu z vloženého kapitálu. Samotné odlišení kvality vykonávané práce jako faktor mzdové diferenciace neposkytovalo vysvětlení ani zisku ani úroku. Teprve „teorie výrobních faktorů“ jako základ teorie rozdělování se zdála být klíčem k poznání; znamenala však opuštění pracovní teorie hodnoty a její nahrazení proporcionalitou v odměňování výrobních faktorů úměrně poměrům jejich mezních produktivit. A protože v „zákonech výroby“ byla dále vyznávána

6 Lev XIII., „*Rerum novarum*“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996, s. 25–56.

7 Srov. Peter KOSLOWSKI, *Ethics of Capitalism and Critique of Sociobiology*, Berlin: Springer Verlag, 1996. Předčasně zemřelý profesor Koslowski přizval k anglickému překladu své knihy Jamese Buchanana jako jednoho z mála ekonomů-nobelistů, který se věnoval i otázkám morálky a etiky. Jejich dialog se točil kolem pojetí „preferenční funkce“ jednotlivce; do jaké míry může a má zahrnovat kromě materiálních statků i hodnoty vztahů. Buchanan zastával názor, že ekonomie nemusí být a pokračovat jen jako věda výlučně materialistická. Koslowski nebyl proti, jen poukazyval na sílu pokušení materiálního světa.

8 Karel ENGLIŠ, *Věčné ideály lidstva*, Praha: Vyšehrad, 1992; Lubomír MLČOCH, *Věda a její etický rozměr*, Aula Magna, Karolinum, proslov při 663. výročí založení Univerzity Karlovy, Praha, 6. dubna 2011. Tyto snahy učinit z ekonomie „přírodní vědu“ jsou nepochopením noetiky, filosofie vědy a poznání. Nejvýznamnější český národohospodář Karel Engliš ve své noetice a logice, a nejspíše nejvíce pak ve svém posmrtně vydaném díle, jasně rozlišuje „myšlenkové řády“: ontologické, teleologické a normologické. Ekonomie se nemůže vyvázat z rodiny věd teleologických a normologických, tedy věd o člověku a jeho cílovém chování („co jest chtěno“ a „co býti má“); přírodní vědou z povahy věci může být jen jako statistika o tom, „co jest“.

idea „přirodnosti těchto zákonů“, sama „technologie výroby“ měla rozhodovat o odměnách námezdním dělníkům, podnikatelům, majitelům kapitálu i vlastníkům půdy. Mzdy, zisky, úroky a renty „vyčerpávaly“ hodnotu produktu s neúprosnou logikou, která z principu vylučovala jakékoli „vykořisťování“. Tím také předem vylučovala jakékoli zásahy do volných trhů práce, kapitálu a realit, byť i dobře motivovanými „sociálními ohledy“. Tak se – už v naší době – nedorozumění zřejmě vloudilo i do „Pontifical Academy of Sciences“, když akademikem byl zvolen Gary Becker jako ekonom – a jediný společenský vědec. Becker dostal Nobelovu cenu za aplikaci a inspiraci pro uplatnění matematického aparátu mikroekonomie prakticky na veškeré sociální chování člověka. Jakmile věda postuluje „racionální zločin“ a „racionálně se chovajícího zločince“, poskytuje tak sociální patologii jakoby svou vědeckou legitimitu či alespoň její zdání: když i vražda, dokonce vražda počatého dítěte v matčině lůně, se může „vyplatit“. Odtud je jen krůček k sociobiologii, v níž narušená přirozenost člověka je něco jako instinkt vyvolávaný „genem sobectví“. Tedy i práce a její smysl redukovány na výši pekuniární odměny, racionalita peněžního kalkulu jako instinkt druhu homo sapiens sapiens. Spojitost s někdejší „podílem práce na polidštění opice“ Bedřicha Engelse jako by unikala pozornosti.

Jinou cestou v ekonomii jakožto „přírodní vědě“ se ubírala větev „teorie užitku“, která zdroj hodnoty nehledala v práci ani v žádném jiném výrobním faktoru, ale v užitku produktu. Práce byla spojena s námahou, a proto byla považována za „opak užitku“ (disutility of labor). Tak Jevons psal dokonce o „bolestivosti práce“, a mzda pak byla v jeho pojetí jakousi „kompenzací“ za utrpenou „bolest“. I zde však teorie špěla k pokusům o formulaci přírodních, v tomto případě i „psychofyzických“ zákonitostí, jež v odměňování nepřipouštěly žádné „stupně volnosti“. Empirie skutečně potvrzuje, že některé profese, které „méně bolí“ – protože je „práce zajímá či dokonce baví“ –, bývají často málo štědře odměňovány – mnohé intelektuální, umělecké, duchovní a sociální profese u nás „o tom ví své“. Na druhé straně techničtí vynálezci, odborníci na informační technologie, a podnikatelé – jsou „fanoušky“ toho, co dělají, a jsou přitom někdy i víc než štědře odměňováni.

Práce v ekonomii jako sociální vědění

Druhý směr v rodící se politické ekonomii bychom dnes nazvali „sociální ekonomii“;⁹ ten trvá na tom, že práce a pracovní vztahy jsou vztahy společenské a nelze je redukovat na přírodní zákony: jsou ovlivňovány kulturou, tradicí, náboženstvím, politikou, celým hodnotovým systémem společnosti. Tím ovšem mají nikoliv „železnou“, ale „měkkou“ logiku, jako by tím ekonomie byla méně vědou. Současně však ekonomii zlidšťuje, otevírá prostor pro společenské reformy a sociální politiky. Takovou výraznou osobností tohoto směru a té doby byl především John Stuart Mill, kterého Karel Marx s opovržením řadil mezi „eklektiky“. Podíváme-li se však zpětně na osudy jejich ekonomického díla, kupodivu „eklektik“ Mill se ukázal být spolehlivějším prorokem než Marx ve více směrech, především však v zásadní otázce životaschopnosti instituce soukromého vlastnictví, jejíž „zrušení“

9 Lubomír MLČOCH, „Úvaha o paradigmatu ekonomie jako sociální vědy“, in Soudobá ekonomie očima tří generací, Praha: Karolinum, 2013, s. 57–64.

přestalo být v závěru 19. století čistě teoretickým návrhem a stalo se explicitním cílem politických programů, a to právě jako jediná cesta k „osvobození práce“.

Na realitu první průmyslové revoluce jako technicky převratný, ale společensky velice konfliktní proces reagovala nejprve filosofie ve Francii, a především v Německu, kde se nový hospodářský řád rodil se zpožděním, a také s kritickým odstupem a jistou předpojatostí vůči Anglii, vlajkové lodi liberálního řádu. Ke klíčovému slovu „práce“ se v této filosofii pojily dva další termíny, nabitě už emocemi: alienace a exploatace, odcizení a vykořisťování. K odcizení práce dochází v manufaktuře, a tím spíše při strojové tovární výrobě – v porovnání s předchozí prací řemeslnou a prací rolníka a pastevce. A vykořisťování námezdní tovární práce v rodících se městských aglomeracích, mnohem viditelnější a samu sebezáchovu člověka ohrožující v porovnání s životem na venkově. Práce nestora českých filosofů Milana Sobotky o člověku a práci v německé klasické filosofii svou hloubkou neztratila ani po půl století svou inspirativní hodnotu.¹⁰

Karel Marx nejprve s mladickou vášní nový systém odsoudil z perspektivy, kterou i v naší době neváhá ocenit mj. františkán Raniero Cantalamessa: pro pronikavou analýzu toho, co s člověkem dokážou udělat peníze. Marxovy Ekonomicko-filosofické rukopisy jsou ponurou vizí společnosti, v níž už není nic, co by nešlo koupit a prodat; včetně člověka samého. Teprve poté vstoupil na půdu již vládnoucí ekonomie. Smithovu pracovní teorii hodnoty myšlenkově rozšířil na teorii nadhodnoty jako zdroj a předmět sváru třídní povahy. Člověk je v tomto pohledu jen „pracovní silou“, a jakmile hodnota jeho prací vytvořená převyší náklady na samu „reprodukcii“ oné „pracovní síly“, stává se tento nadprodukt přitažlivou příležitostí pro vykořisťování, a to v různých historických podobách, jako otrokářská či nevolnická práce, a nově jako práce námezdních dělníků. Hlavní proud ekonomie, jak již řečeno, sice přešel k teorii tří výrobních faktorů (půda, práce, kapitál), jež se podílejí (a dělí) o vytvořenou hodnotu, ale svár o rozdělování nové hodnoty už zůstal; a to nejen ve vědě samé. Stal se součástí politického boje, jehož ideologie podpíraly dvě „třídně protikladné“ teorie ekonomického materialismu.

Církev jako zastávce dělníků – varující před omyly materialismu „zleva“ i „zprava“

Když roku 1891 vydal papež Lev XIII. encykliku *Rerum novarum*, tak o „nové věci“ šlo už jen v katolické církvi; Německá sociální demokracie prezentující se jako politická strana hájící zájmy dělníků stavěla na teoretických základech marxismu, a tak už měla likvidaci soukromého vlastnictví ve svých programových sjezdových dokumentech. Od vydání prvního dílu Marxova *Kapitálu* uplynulo víc než čtvrtstoletí a od Komunistického manifestu přes čtyřicet let. I v Praze L. P. 1890 již dělníci slavili První máj jako „svátek práce“, jak zaznamenal Jan Neruda v *Národních listech*. Lev XIII. tak vstupuje do již rozbouřené společenské arény a s pronikavou hloubkou formuluje křesťanský pohled jako úzkou cestu mezi dvěma krajnostmi radikálního socialismu a ničím neomezovaného liberalismu.

V „železném zákonu mzdovém“ jako by smysl práce byl v pouhém přežití, ve výdělku zachovávajícím holý život. Lev XIII. kritizuje toto pojetí, v němž je člověk degradován na zvíře, řídící se

10 Milan SOBOTKA, *Člověk, práce a sebevědomí: problém praxe v německé klasické filosofii*, Praha: Svoboda, 1969.

instinkty. Brání důstojnost dělníků a jejich rodin, ale stejně tak hájí soukromé vlastnictví jako přirozené právo člověka: „vyvlastnění vykořisťovatelů“ požadované socialisty není řešením. Řešením je „spravedlivá mzda“ umožňující dělníkům i vyšší pohnutky k práci než pouhou „reprodukcí pracovní síly“ v biologickém slova smyslu. Takové odměňování dává i dělníkům šanci domoci se poctivou prací přiměřeného vlastnictví. Papež argumentuje pro třídní smír a spolupráci, a to na základech žitého křesťanství: namísto politického boje vyzvedá roli svépomocných organizací napomáhajících spolupráci vlastníků kapitálu a dělníků.

Národohospodářská věda odtržená od mravního zákona

Vývoj ve vědě zabývající se novým hospodářským řádem se vydal docela jiným směrem. Sám název se měnil, politická ekonomie ustupovala národohospodářské vědě. Ta již problém „imputace odměn výrobním faktorům“ považuje za vědecky vyřešený: ovšem pro svět dokonalé konkurence, realitě života vzdálený. Pius XI. čtyřicet let po Lvu XIII. nový řád – kapitalistický hospodářský systém – již musí analyzovat uprostřed světové hospodářské krize. A kromě mnoha dalších příčin této krize upozorňuje ve své diagnóze na individualistického ducha v ekonomice a v národohospodářské vědě odtržené od pravého mravního zákona.¹¹ Jedním z nejviditelnějších a nejbolestivějších dopadů krize byla masová nezaměstnanost: námezdní práce byla v národohospodářské vědě jen jednou z nákladových položek, a maximalizace zisku stimulovala technický pokrok „práci šetřící“ (labor-saving). Harmonická Smithova idea „neviditelné ruky trhu“ vyústila podle papeže v popření volné soutěže, v hospodářskou diktaturu. A té již vévodila finanční forma kapitálu: světová krize začala již krachem na burze. Hospodářský řád ohrožený úplným rozvratem je předmětem hlavní starosti papeže, a tak encyklika varuje před hrozbami komunismu a socialismu (a tady nešlo už jen o nebezpečnou teorii). Pius XI. drží linii argumentace Lva XIII., podle níž je třeba námezdní poměr práce vůči kapitálu vnitřně proměnit, nikoliv zrušit. „Odproletarizování proletariátu“, „spravedlivá“, dokonce „rodinná mzda“, návrat ke „stavovskému uspořádání společnosti“ ve jménu „obecného blaha“ mělo začít obnovou mravů a novým hospodářským řádem. Reforma institucí sama nestačí, úzká cesta vede mezi protiprávními nároky kapitálu, který si přivlastňuje příliš mnoho, a nespravedlivými nároky práce, která žádá všechno – „plný výtěžek práce“.¹²

Varování před totalitou „hnědou“ i „rudou“ přišlo pozdě

Encyklika *Quadragesimo anno* (1931) k obratu nevedla: na řešení, která navrhovala, bylo opět již příliš pozdě. Společenský vývoj ve třicátých letech šel jinudy. „Národohospodářští vědci“ jsou ovšem tou poslední společenskou elitou, která by mohla povýšeně papeže kritizovat. Joan Robinsonová – když v sedmdesátých letech zpětně kritizovala selhání ekonomické teorie v časech *Quadragesimo anno* – s hořkým sarkasmem psala, že dříve než J. M. Keynes dokázal dovysvětlit svým současníkům,

11 PIUS XI., „*Quadragesimo anno*“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996, čl. 109 a 133.

12 Tamtéž, čl. 54 a 55.

proč vzniká nezaměstnanost, měl už Hitler recept na její řešení. Tím řešením byla ovšem příprava na válku. V druhé polovině třicátých let klesala v Německu postupně nezaměstnanost – v některých regionech z 30 % až prakticky k nule. To byl „argument“, v jehož světle encyklika Pia XI. *Mit brennender Sorge* (1937), jež jasně vyjádřila neslučitelnost hodnot nacistické ideologie s křesťanstvím, měla – ač napsaná v němčině – již pramalou šanci na ovlivnění společenské reality.¹³ Vysoká nezaměstnanost zcela rozvrací společenskou soudržnost a lidé ohrožovaní nuzotou a hladem dávají hlas každému, kdo jim dá práci. A jakmile válka začala, „poptávka po práci“ ještě vzrostla; táž válka však přinesla i novou „nabídku pracovní síly“ – v podobě novodobého otroctví, válečných zajatců, politických i náboženských odpůrců.

Jen jeden případ z našich Sudet. Po Mnichovu okamžitě započala výstavba obřího závodu na výrobu syntetického benzínu: chemické analýzy vhodnosti mosteckého uhlí i prováděcí projekty výstavby celého komplexu byly připravené předem. Když výstavba – již za války – vrcholila, pracovalo zde až 70 000 otroků. Nacistická ideologie se otevřeně hlásila k dědictví antického Říma – jako „třetí říše“. Tou „Druhou“ byla Svátá říše římská národa německého“ odkazující se na křesťanské základy. Ta byla novou ideologií sice odmítnuta a popřena, ale z propagandistických důvodů byla stále ještě religiózní populace využita a zneužita. Také kritika liberalismu, spekulativního finančního kapitálu a individuálního sobectví mohla málo informovaným – a v sociálním učení církve málo poučeným – připadat jako adekvátní vysvětlení příčin hospodářské krize a nezaměstnanosti. „Společné dobro“ národa a rasy ovšem bylo křesťanské nauce na hony vzdáleno. Rasová vyvolenost „nadlidí“ byla v kontrastu se zavržením těch ras a národů, jimž byla upřena lidská důstojnost. „Podlidé“ z rasových důvodů – především Židé – pak mohli být zbaveni nejen lidských práv, ale i majetku a nakonec práva na život. Zdravotně „méněcenní“ a „sociálně nepřizpůsobiví“ – nepoužitelní k práci ve prospěch Říše – byli rovněž izolováni a likvidováni. Podrobené národy a váleční zajatci se stávali lidským materiálem použitým k novodobému otroctví. Zkušenost s nacistickým řízeným hospodářstvím neminula ani naše země. Veškerý potenciál zásob zbraní – a s ním i nesmírná lidská práce v tom obsažená, která měla sloužit naší obraně – padl do rukou nacistů. Po 15. březnu 1939 byl celý zbrojní průmysl republiky vyvlastněn a shrnut do korporace „Hermann Göring Werke“ a sloužil nakonec ve válce proti nám samým. A právě hospodářská vyspělost a kvalifikace pracovní síly znamenala předurčení k co nejbezohlednějšímu využití tohoto potenciálu pro potřeby Říše a nakonec „totální války“. Studie o nacistické etice, morálce a humanitárních hodnotách promítajících se do válečného zdravotnictví¹⁴ je přesvědčivým pramenem o situaci člověka a světě práce na okupovaném území českých zemí v letech protektorátu. Toto území mělo být po vítězné válce jako první na řadě pro rozšíření „životního prostoru“ vyvolené rasy.

13 PIUS XI., *Antitotalitní encykliky*, Praha: Krystal o. p., 2015.

14 René MILFAIT, Milan NOVÁK a Michal ŠIMŮNEK, *Hitler namísto Hippokrata: nacistická etika a morálka, humanitární hodnoty a válečné zdravotnictví ve světle poměrů na okupovaném území českých zemí, 1939–1945*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2022.

Práce ve světě rozděleném do dvou – tří bloků

Sociální encyklika *Laborem exercens* Jana Pavla II., který sám ve svém mládí nacistické zotročení zažil, však analyzuje „svět práce“ již více než tři desetiletí od konce války, která naštěstí dopadla jinak, než nacistická ideologie plánovala. Evropa se poté vydala dvěma cestami, které ale záhy znamenaly opět rozdělení do dvou bloků a nepřátelství, dokonce opět ve světovém měřítku. J. M. Keynes proslul již po první světové válce knihou *Ekonomické důsledky míru*, v níž přesvědčivě argumentoval tím, že zahraničně-politické a hospodářské důsledky Versaillských a dalších poválečných dohod diktovaných vítěznými mocnostmi v sobě obsahovaly vážná rizika následující války. A po druhé světové válce lze podobně konstatovat, že především Jaltská dohoda již svým rozdělením vlivu vítězů zahrnovala následující „studenu válku“, vznik dvou vojenských seskupení, a v osmdesátých letech také horečné zbrojení a hromadění arzenálů stále nebezpečnějších, nyní jaderných zbraní. Na tuto situaci reagovala již encyklika Jana XXIII. *Pacem in terris* (1963). Podtitul „O míru mezi všemi národy v pravdě, spravedlnosti, lásce a svobodě“ se ovšem musel dotknout i závažných hodnotových otázek světa práce. Pod návěštím „Odzbrojení“ čteme: „S velkou bolestí vidíme, že v hospodářsky vyspělejších státech bylo vyrobeno a stále se vyrábí nesmírné množství zbraní; k tomuto účelu se soustřeďuje největší úsilí ducha i těla. Následkem toho musí občané těchto národů nést nelehké břemeno, a zatím jiným státům chybí potřebná pomoc k hospodářskému rozvoji.“¹⁵ Toto závažné téma – i pro svět práce – *Laborem exercens* již nerozvíjí; možná právě proto, že v tomto desetiletí vrcholí strategie „uzbrojit“ právě tímto „břemenem“ nepřítele a zvítězit ve studené válce – aby se nemusela změnit v „horkou“.

Důstojnost zemědělské práce

Jan Pavel II. přišel také ze země, která ani za socialismu a za třetí průmyslové revoluce neztratila svůj agrární charakter a farmářský způsob hospodaření na půdě. Jeho starostí je tak i situace v málo vyspělých zemích, jejichž rozvoji často brání nespravedlivé rozdělení vlastnických práv k půdě. Potřeba agrárních reforem je aktuální dodnes. Ale „zprůmyslnění“ zemědělství vyvolává i vážné problémy v bohaté části světa, k níž patříme. Technický pokrok „práci šetřící“ ze zemědělství „uvolnil“ mnohé, ale současně vedl k odtržení odvěkových vazeb člověka na přírodu a tvory mu Božím správcovstvím svěřené. Chemizace a mechanizace zvýšila nesmírně produktivitu práce, ale pěstování plodin a chov hospodářských zvířat změnila na rostlinnou a živočišnou „výrodu“. Nestor českých františkánů Benedikt Holota se svou stoletou životní zkušeností vzpomíná na práci v malém hospodářství dědečka a babičky jako na zásadní formující vliv pro utváření jeho lidské osobnosti, křesťanské víry i františkánské spirituality. Většina evangelních příběhů pochází právě z tohoto světa tradičního zemědělství, pastevectví a rybolovu, a pro generaci dnešních mladých je stále méně srozumitelná. Mezigenerační přetržka i krize víry má mj. důvod i v tomto umělém virtuálním světě, v němž hloubka smyslu práce na půdě a život péče o domácí zvířectvo mizí ve ztracenu. Obnovený zájem o produkty z „biofarm“ odráží i rostoucí obavy mladých z ekologických a zdravotních hrozeb tohoto způsobu hospodaření.

15 JAN XXIII., „*Pacem in terris*“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996, čl. 109.

Covid a cenová bublina v pozemcích, realitách, cenách bytů i nájemného bydlení ve velkých městech otevírá možnosti návratu, obnovy venkova pro uzdravení města. Taková vize potřebuje odpovídající ekonomické politiky a reformy. Akciové velkopodniky hospodařící na převážně pronajaté půdě jsou v naší zemi součástí problému, nikoliv jeho řešením. Kapitalistický způsob hospodaření je v zemědělství problémovou, ne-li slepou uličkou.

Práce v globálním světě

V letech Laborem exercens již stále více pronikala směna výsledků práce i přes hranice rozdělených světů. V „reálném socialismu“ se větší část kooperace odehrávala v rámci RVHP (Rady vzájemné hospodářské pomoci), ale závislost na dovozech moderních technologií z vyspělého „prvního světa“ si vynucovala potřebu vývozu „do kapitalistických zemí“ k získání potřebných devizových prostředků. Charakter práce byl dán technikou, a v tomto smyslu se práce dělnice na zářivkové lince nijak nelišila od stejné práce v Japonsku či Velké Británii. Chronické nedostatky v koordinaci „plánované ekonomiky“ měly za následek neustálé deficity zdrojů, a tedy i nedostatek pracovních sil. Tytéž nedostatky v koordinaci dodavatelsko-odběratelských vztahů a výpadky v dodávkách elektrické energie měly za následek „nezaměstnanost na pracovišti“ placenou jako „prostoje“. Chování podniků mi bylo dopřáno studovat „zevnitř“ během dlouhého a nepříliš dobrovolného „sabatiklu“ v sedmdesátých a osmdesátých letech. Odkazují zde na své deskriptivní studie z podniku vydané až po pádu režimu.¹⁶

Teprve po roce 1989 se však globální ekonomika roztočila na plné obrátky. Neoliberální doktrína se zdála být vítězem studené války, ale jen do času – konec dějin Francise Fukuyamy nenastal. Zdrojem nové dynamiky bylo především „osvobození“ kapitálu v jeho mobilitě; to ovšem znamenalo také možnost jeho vyvázání se s „manželského svazku“ s prací tam, kde pracovní síla byla již příliš drahá, a její nahrazení mladou, lacinou pracovní silou na vzdálených kontinentech, především ale v jihovýchodní Asii. Migrace pracovní síly nezmizela, jen její proudy doznaly změn, ale v daleko větší míře se nyní kapitál vydával za práci. Ideologie neoliberalismu slavila úspěchy i na poli mezinárodních i vojenských vztahů, přijetím Číny do WTO a Ruska v jakési partnerské roli v NATO. Tento vývoj měl po čase vážné a kontroverzně hodnocené účinky.¹⁷

a) Jedním z nich bylo odprůmýšlení někdejších „pólů rozvoje“ ve vyspělých zemích, především v USA a Velké Británii. S tím mizela pracovní místa a odměňování pracovní síly dlouhodobě stagnovalo. Nobelista Angus Deaton (spolu s Anne Caseovou) dovedl studia chudoby, spotřeby a motivací až k prokázání sociálně patologických důsledků „úmrtí z beznaděje“ v podobě depresí, alkoholismu, drogových závislostí v regionech strádajících úpadkem z předchozí úrovně blahobytu.

16 Lubomír MLČOCH, Chování čl. podnikové sféry (Výzkumná publikace č. 348), Praha: Ekonomický ústav ČSAV, 1990.

17 Lubomír MLČOCH, „Globalizace jako hospodářský proces a jako výzva“, in Globalizace, ed. Václav Mezřický, Praha: Portál, 2003, s. 71–92.

b) Současně došlo k bezprecedentně rychlému hospodářskému rozvoji, především v Číně, ale i v dalších zemích jihovýchodní Asie, Indie, Singapuru, Malajsie, a tím také k likvidaci extrémní chudoby lidí v řádech stovek milionů lidí. Kapitalismus si ověřil slučitelnost i s levicovými diktaturami; s těmi „pravcovými“ (Jižní Korea) se sžil již dříve.

c) V nových „pólech rozvoje“ však kapitalismus jako by procházel svými již dávno odžitými fázemi: sociální, pracovní, zdravotní a ekologické zákonodárství zde dovolovalo hospodaření „dèjà vue“ ve vyspělém světě. Práce a životní prostředí byly najednou hůře chráněny; investoři a nadnárodní korporace inkasovaly mimořádné zisky a většinová populace bohatého světa se těšila z levného zboží dováženého z Dalekého východu.

d) Svoboda pro kapitál zahrnovala i dříve netušené možnosti registrace firem zcela odděleně od prostoru a místa vzniku nových hodnot; „optimalizace“ zdanění se stala eufemismem pro přesuny, ukrývání a zatajování zisků před zdaněním. „Daňové ráje“ nabyly na přitažlivosti, suverenita států poklesla; mj. proto, že jejich vlády se k daňovým únikům stavěly pokrytecky; i na územích bohaté Evropy jde stále nalézt daňové enklávy vyňaté z jurisdikce EU.

e) Zvláštním fenoménem se staly mnohonárodní a nadnárodní korporace: desítky „multinationals“ s kapitálem a obchodním obrátem převyšujícím aktiva a veřejné rozpočty menších a středních států dále oslabovaly suverenitu států svými možnostmi papírového stěhování nákladů i výnosů, a tudíž vykazování zisků „před zdaněním“. Vleklé spory na tomto poli probíhají dodnes, „transfer pricing“ – oceňování meziproductů a služeb uvnitř poboček těchto obrů – je jen obtížně kontrolovatelné. Nejviditelnější jsou i mediálně sledované kauzy velkých komunikačních a logistických společností.

f) Všechny výše nastíněné „nové jevy“ globálního hospodářství činí otázky spravedlivého odměňování práce, jejího smyslu, hodnot a principů stále složitější a stále méně transparentní. Vlády vyspělých zemí na situaci reagovaly zesílením rezortních ministerstev práce a sociálních věcí, jejichž rozpočty patří v dnešním světě k nejdůležitějším. Někteří autoři dokonce došli tak daleko, že v náplni sociálních politik a politik zaměstnanosti vidí poslední pravomoci a odpovědnosti mizející suverenity státní moci.

g) Mimořádně problematická situace na „tržích práce“ panuje v „třetím“ či postkoloniálním světě. Mobilita kapitálu znamená svobodu pohybu, ale nikoli záruku toho, že kapitál půjde „za prací“ všude, kde je, a kde je dokonce rezervní armáda podzaměstnaných pracovních sil v tradičních oborech prvovýroby. Tak jako se jihovýchodní Asie stala pro kapitál vysoce atraktivní, jiné části lidnatých kontinentů zůstávají mimo zájem; jako Afrika, zvláště její subsaharská část.

h) Dnešní globální svět je konglomerátem dosud známých historických systémů, na jednotlivých kontinentech s různě dlouhým „fázovým zpožděním“: „čtvrtá průmyslová revoluce“ se tedy netýká zemí, v nichž se lze stále setkat s pastevectvím a zaostalým zemědělstvím, nevolnictvím i otrokářstvím, starým i zcela novým, na němž se střetává starý a nový svět.

ch) Zvláštní pozornost si zaslouží „ekonomika války a míru“ v globálním světě. Teze o prioritě technického pokroku ve výrobě zbraní platí i v čase nejvyspělejších vojenských technologií a kybernetických válek. Statisticky relativně nejlépe dostupné jsou údaje o vývozech zbraní a z těch

plyne zvláštní odpovědnost zemí bohatého světa: a patrná je výrazná asymetrie „výroby“ a „spotřeby“, zaměstnanosti ve vojenskoprůmyslovém komplexu na straně jedné, a geopolitickém určení vývozu na straně druhé. Bohatý svět zbraně vyrábí a vyváží, chudý svět je „spotřebovává“. D. North veden historickým zkoumáním rozšiřuje pojem byznymena z „podnikatele“ i na „státníka“ a „vojevůdce“; odtud už je jen krůček k myšlence války jako podnikatelského záměru. Záměru, který poskytuje mj. „pracovní místa“.

Nástin „nových jevů“ v globálním světě hospodářství plně se manifestujících až v minulých třech dekadách vyústil v třetí světovou válku vedenou „po kouscích“ (papež František); a jak se zdá, po kouscích stále větších. Proč Fukuyamův chiliasmus o drtivém vítězství neoliberalních idejí vyústil do této slepé uličky, si žádá vysvětlení. Ekonomická teorie několik konceptů pro to vysvětlení nabízí; většinou mimo hlavní proud, nejvíce v institucionální škole. V té viděl i náš předčasně zemřelý odborník na dějiny ekonomických teorií – Milan Sojka – budoucnost své disciplíny.

Soutěž mezi „organizací a trhem“ má – má mít – smluvní charakter

Je vlastně s podivem, jak dlouho trvalo, než ekonomie jako věda zaznamenala, že homo oeconomicus není jen jednorozměrně racionálně kalkulující tvor ve světě peněz, že jeho racionalita je nedokonalá, omezená (bounded) a že je to bytost morální, rozhodující se také mezi dobrem a zlem. A konečně i to, že ekonomické vztahy mezi aktéry – včetně vztahů pracovních – mají již dávno institucionalizovanou, právní podobu. Oliver E. Williamson ve své zásadní publikaci vydané jen několik let po Laborem exercens již pracuje s ekonomickým člověkem smluvním, kalkulující i s rizikem, že všichni aktéři, s nimiž jedná, jsou zatíženi pokušením oportunistu – jak formuluje mravní rozměr rozhodování. Jakákoliv směna mezi účastníky trhu již předpokládá alespoň elementární důvěru mezi nimi (jako alternativu boje a loupeže) a ve světě stále komplikovanějším se musí jistit právní smlouvou s konstrukcí větších či menších smluvních záruk (safeguards). Williamson tak ekonomii přiblížil životu a „zlidštil ji“. Vždyť najednou i důvěra vstoupila do světa peněžního kalkulu, a je přirozené, že vztahů mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, vlastníky a manažery se fenomén důvěry týká ještě víc než vztahů mezi dodavateli a odběrateli.

Další jeho inovací je koncept „specifičnosti aktiv“: ekonomie již pracovala s „diferenciací produktu“ na soutěžních oligopolních trzích. „Specifičnost“ jde dále v individualizaci a týká se všech aktiv, fyzického kapitálu i „lidských aktiv“: jde o kvalitativní charakteristiku ojedinělosti, originality, výjimečnosti; a tento faktor je stále významnější jako korektiv kalkulací dosud založených především na „výnosech z rozsahu“ (returns to scale). Tyto nové koncepty Williamson použil k rozvinutí teorie „vertikální integrace“, v níž se rozhoduje o tom, co bude podnik vyrábět sám, a co bude výhodnější zajišťovat na trhu. A je příznačné, že mateřské korporace ve vyspělých zemích si ponechávají to nejcennější: specifická fyzická aktiva v technologiích (chráněná rovněž patenty a známkami) i výjimečná „lidská aktiva“ v podobě odborníků (štedře odměňovaných), zatímco vše ostatní – s ohledem na výnosy z rozsahu – nakupují „na globálním trhu“ i ve svých vlastních pobočkách v zemích s levnou pracovní silou.

Toto nové pojetí podstaty podniku – firmy – poprvé formulované Ronaldem Coasem už ve třicátých letech – dostalo díky Williamsonovi daleko praktičtější podobu již nejen jako „idea“, ale jako soubor analytických nástrojů použitelných právě pro svět globální konkurence. Ekonomická teorie však zahrnuje už i koncept „learning by doing“ – učení se tím, co děláme – a po několika dekádách získávání stále specifictějších zkušeností a informací se miliony pracovníků v asijských pobočkách západních korporací postupně naučily „dělat“ mnohé z toho, co si zpočátku pro sebe vyhrazovaly mateřské centrály. Předmětem svárů jsou už po léta interpretace míry toho, co bylo získáno cestou praxe, a kde už naopak šlo o nelegální obcházení patentové ochrany. V každém případě institucionální ekonomie a ekonomie informací přispěly k lepšímu pochopení fungování tržních struktur, potřeb jejich regulace a ochrany soutěže.

Ve spojení s již zmíněným D. Northem a jeho rozšířeným konceptem „podnikatele“ máme najednou k dispozici úžasný vhled do mezinárodních obchodních vztahů a dohod, do důvodů jejich porušování a rušení i do analýzy důvěry v mezinárodních vztazích a získáváme rovněž inspiraci pro pochopení vztahů mezi obchodem a „obchodními válkami“ jako první fáze válek „horkých“.

V polovině devadesátých. let došlo k přejmenování předchozí mezinárodní dohody GATTu na WTO: Všeobecná dohoda o clech a tarifech se transformovala do Světové organizace obchodu disponující většími pravomocemi a umožňující složitá mezinárodní vyjednávání. První prezident WTO Renato Ruggiero je znám svým krédem: pokud přes hranice států nepřečází zboží, přecházejí přes ně – dříve nebo později – vojáci. A nějakou dobu se zdálo, že vojáci přes hranice nebudou muset přecházet, alespoň ne v „civilizovaném světě“ – a jeho hranice se jako by rozšiřovaly právě díky tomu, že přes ně přecházelo stále více zboží, služeb, pracovních sil, a především kapitálu, včetně přímých zahraničních investic. Jedním z klíčových slov se stal „outsourcing“, tedy získávání zboží či služeb na smluvním principu od vnějšího dodavatele. Hranice mezi „firmou a trhem“ jako by neměla hranic: pokroky v komunikačních technologiích a v dopravě – spolu s převládající ideologií volného obchodu – otevíraly možnosti na druhé straně zeměkoule. Časem se však ukázalo, že tato evoluce rozhodně není strategií typu „WIN-WIN“, kde by vítězi byli všichni zúčastnění. Mezi „poražené“ patří najednou „bílé“ dělníci a v jisté míře celá „střední třída“ ve vyspělých zemích, především v USA a UK.

Ochrana člověka na trhu práce v obráceném trendu

Pracovní síla se díky globalizaci stávala „zbožím“ i tam, kam námezdní pracovní vztahy dříve nedosáhly. „Outsourcing“ ale začal obracet předchozí trend, pojmenovaný jako „dekomodifikace“ pracovních vztahů. Pojem měl svůj ideový i praktický zrod především ve Skandinávii, ale týkal se v té či oné míře celého Západu: snaha ochránit pracujícího člověka co nejvíce před tím, aby se s ním zacházelo jako se „zbožím“. V konkurenci dvou soupeřících bloků nemohl nemít i jistou paralelu v pracovních právních vztazích i v „druhém světě“. „Otočení trendu“ v devadesátých letech bylo možno zaznamenat i ve střední Evropě a „komodifikace“ nabývala několik podob. Jednou z nich bylo agenturní zaměstnávání čili „pronájem“ námezdní pracovní síly. Rozumná idea pomáhající řešit dočasnou „nezaměstnanost na pracovišti“ bez propouštění však ze vztahů mezi firmami téhož regionu měla tendenci „mutovat“ do vzdálených zemí a přivádět pracovní síly málo kvalifikované a s odlišnou

kulturou, pokoušející se často tento nástroj zneužít. Zákoník práce se snaží agenturní zaměstnávání kultivovat, ale kontrola a právní vynutitelnost ochrany migrantů je nesnadná. Českou inovací se stal „švarcsystém“, což je převod dosavadních zaměstnaneckých profesí na obchodně smluvní vztah se soukromými osobami výdělečně činnými, motivovaný úsporami podnikatele na sociálním a zdravotním pojištěním. Tento systém je kontroverzní svou povahou. Na jedné straně jakoby „povyšuje“ námezdní pracovní sílu na „živnostníka“, na druhé straně ho zbavuje ochrany pracovního práva; a ochrana smluvních záruk v obchodním právu je pro většinu těchto „dodavatelů“ těžko dostupná a málo účinná. Pro vysoce kvalifikované profese není však tato forma „zaměstnávání“ nijak výjimečná, není vnímána ani jako nelegální, a dokonce může mít i podobu lukrativního – s použitím jiného původního českého vynálezu – „tunelování“ velkých a prosperujících společností.

Všechny tyto podoby opětovného tlaku na tržní pojetí „pracovní síly“ mají jedno společné, a to je víra v sílu pekuniární motivace pro práci: hlavní proud ekonomie a jejího odvětví „labor economics“ dál staví na funkci nabídky práce, jejímž argumentem je mzda, plat, benefity, „cena práce“. Tato kultura smyslu práce přivedla na svět rostoucí blahobyt postavený na workholismu, závislosti na spotřebě, která se stala drogou a modlou, jíž je třeba přinášet každodenní, stále tíživější oběti. Současně je ztráta smyslu v práci stále zjevnější. Empirická šetření ve velkých korporacích potvrzují nespokojenost i dobře odměňovaných pracovníků, jimž se vytrácí vnitřní (intrinsic) motivace: vysoký plat a na něm založený blahobyt je vnímán jako kompenzace za setrvávání v pozici, v níž není člověk šťasten. Leonardo Becchetti,¹⁸ který se věnuje rozpracování konceptu „občanské ekonomiky“ (civil economy) pro potřeby inkluze dosud marginalizovaných skupin do pracovní angažovanosti, odkazuje na průzkum KPMG, podle něhož 2/3 respondentů z pěti kontinentů odpovídají, že by dávali přednost práci v sociálně odpovědných korporacích.¹⁹ Pokud jejich zaměstnavatel jedná sociálně málo odpovědně, je to další důvod k nespokojenosti.

Od pasti úspěchu k hledání východiska

Americký ministr práce a sociálních věcí Robert B. Reich tak – „V pasti úspěchu“ – nazval na samém začátku nového milénia svoji diagnózu kapitalismu 21. století.²⁰ Vycházel i ze své vlastní zkušenosti, ale popsal sugestivně naladění bohaté společnosti stále tvrdě a déle pracující než v jiných zemích: pocit, že dál to touto cestou nejde. On sám z toho dokázal vyvodit důsledky a dospět k rozhodnutí: kvůli rodině, na niž mu už jako ministrovi nezbyval čas, dokázal opustit prestižní pozici v oválné pracovně svého prezidenta. Jako recept pro každého jiného pracujícího člověka i na daleko méně významných postech je to recept účinný. Výše platu by neměla být tím rozhodujícím pro uzavření pracovního

18 Leonardo BECCHETTI, „The Civil Economy Strategy Against Marginalization“ in *Inclusive solidarity and marginalized people*, ed. Stefano Zamávni et al., Vatican City: PASS, 2017, s. 177–208.

19 Tamtéž, s. 67.

20 Robert R. REICH, *V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století*, Praha: Prostor, 2003.

kontraktu. Jak prosté. Ale znamená to zásadní proměnu celé kultury naší, západní civilizace.²¹ Tuto naléhavou potřebu Reich rozpoznal, ale zásadnější řešení v jeho terapii schází; zdá se, že perspektiva křesťanského sociálního učení je mu neznámá.

Od začátku milénia uplynula už dvě desetiletí, a naše civilizace v pasti zůstává; jen úspěšnost je najednou problematická. V globální soutěži už přestáváme vítězit. Covid zastavil globální růst a další válka, už i v rozkouskované podobě, činí vyhlídky na jeho obnovení víc než nejisté. Covid je ale jen náhodným přírodním jevem, incidentální záležitostí, která pouze okamžitě exponovala meze dosavadní podoby růstu, beztak už dávno patrné. Jen údaj o tisících zastavených letů kvůli dvoudenní nepřízni počasí mohl dávat tušit, že další exponenciální růst letecké dopravy jako atributu dosavadní globalizace není možný. Jakmile se Čína a Indie s populací více než dvou miliard vydaly „naší“ cestou rozvoje, mohlo – mělo být zřejmé, že zeměkoule je na tuto ambici příliš malá. A válka jako snaha hledat řešení v reálné či domnělé komparativní výhodě vyspělých vojenských technologií je ve skutečnosti projevem zoufalství. Volný obchod prosazovali v dějinách vždy jen ti, kdo se cítili, že „na to mají“. Protekcionismus, celní bariéry, sankce a zákazy obchodování byly vždy projevem ekonomické slabosti.

Skutečnost, že sociální učení církve poskytuje jedinou nadějnou vizi do budoucnosti, je věcí zdravého sebevědomí – při vši pokoře, že konečnou režii dějů nemáme my lidé ve své moci. A pokud je skutečně člověk a jeho práce srdcem – klíčem k řešení sociální otázky, je třeba domýšlet a promýšlet strategické úvahy „jak dál“. Laciná námitka je ihned k dispozici: je to donkichotství, utopie. Naše vědění o člověku, společnosti a přírodě nás má vést ke hledání řešení každé krize. Pokud takové řešení nabízíme, šance je přítomná. Konstatování, že „úloha nemá řešení“ je tím posledním, co se od nás očekává. Workshop PASS (říjen 2016) věnovaný inkluzivní solidaritě a integraci dosud marginalizovaných skupin populace všech kontinentů prezentuje významný pokrok na tomto poli; citovaná studie Leonarda Becchettiho je toho průkazným dokladem. Autor cituje z encykliky Caritas in veritate Benedikta XVI. (čl. 38) pasáž o „hybridních formách podnikatelského chování“, jejichž motivace už není jednorozměrně orientovaná na maximalizaci zisku, ale které hospodaří na trhu jako vícerozměrné kulturní realitě. V mikroekonomii alternativních chování se česká škola může pochlubit několika pracemi nedávno zemřelého matematického ekonoma Jiřího Hlaváčka.²² Již důkazy, že egoismus za definovaných okolností vede k iracionálnímu chování – a kdy naopak altruismus je nanejvýš rozumným řešením, jsou povzbuzením, že kulturní metanoia je možná.

21 Sociologická studie českých reálií v evropském kontextu ukazuje na značný materialismus v chování uchazečů o práci. V pořadí 28 zemí EU „zaměstnání jen pro peníze“ zaujímáme „stříbrnou pozici“, mezi zeměmi dříve socialistickými jsme dokonce „zlatí“. Jinak pozitivní míra zaměstnanosti v České republice – vysoká v evropském porovnání – je devalvována nízkým podílem dílčích pracovních úvazků; převažuje postoj, že k blahobytu je zapotřebí plný úvazek. Srov. Jiří VEČERNÍK (ed.), *Práce, hodnoty, blahobyty*, Praha: Sociologický ústav AV, 2016, s. 312 n. Na začátku současné krize ohrožující inflací a stagflací podle expertů až třetinu české populace se od zastánců materialistické ekonomie dostává doporučení „druhých zaměstnaneckých úvazků“. Již současný workholismus tak směřuje do slepé uličky.

22 Jiří HLAVÁČEK, *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*, Praha, Karolinum, 1999; též, „Iracionální egoismus, racionální altruismus“, in Lubomír MLČOCH et al., *Soudobá ekonomie očima tří generací*, Praha: Karolinum, 2013, s. 65–78.

Křesťanské „obrácení“ v poměru člověka k práci

Personalismus křesťanské filosofie a spiritualita práce znamenají zásadní změnu v poměru k práci, jejímu smyslu i transcendenci. Práce ze „záporného znaménka“ bolesti, námahy, strádání, únavy jako „nákladu“, který je nutné zaplatit, dostává „znamku positivity“ – práce jako spolu-účasti člověka na Stvořitelově díle, jako „kříže“, který zbývá doplnit na utrpení Kristově, jako úsilí, aby Boží království bylo – aspoň o trochu – víc mezi námi, již nyní, na tomto světě. Současně víra dává našemu snažení úběžník, paprsek věčnosti k pochopení, že my lidé sami ze svých sil nebe na zemi nevybudujeme. Směřujeme teprve k „trvalému bydlišti“, jež hledáme a po němž toužíme. Hannah Arendtová poukazuje na to, že ve filosofii Karla Marxe bylo obsaženo i jeho pojetí eschatologie lidských dějin, ale v podobě rozporu, který nemá řešení: „Je-li totiž práce tou nejlidštější a nejproduktivnější z lidských činností, co až bude jednou práce úspěšnou revolucí ‚zrušena‘ v ‚říši svobody‘, v níž člověk uspěje ve své vlastní emancipaci od práce?“²³ Luginio Bruni jako představitel „ekonomie společenství“ ve spiritualitě Hnutí Fokoláre může být s Marxem zajedno v tom, že ekonomie se nesmí vzdát tázání se po smyslu práce, i v tom, že řešení je třeba hledat ve vztazích člověka k ostatním lidem angažovaným na lidském díle. „Zvěčnění“ vztahů mezi lidmi redukované na maximalizaci hmotného bohatství je omylem: práce se netýká jen „vstupů“ a „výstupů“ technologií a jejich cen; ekonomická kalkulace vpravdě lidská musí počítat i s dobrými vztahy mezi lidmi (do kalkulace tedy patří nejen statky – goods –, ale i „relational goods“). Omylem – tentokrát – Marxovým – je redukce těchto vztahů na vztahy „třídní“ vedoucí k antagonismu, boji, nenávisti. Titulky knih prof. Bruniho mluví samy: práce jako bolest a zranění, ale práce i jako požehnání, nejen práce a motivace pekuniární ziskovosti, ale i „cena nezištnosti“.²⁴

Křesťanský politik JUDr. František Nosek, který se současně angažoval na poli družstevní práce a v lidovém peněžnictví, vystihl jasnou odlišnost křesťanského pohledu na práci od toho, jak tomu rozumí „svět“: „Poslední cihlářský dělník, který svědomitě promísí hlínu a zpracovává cihly tak, aby byly opravdu dobrým stavivem, činí-li tak s tím úmyslem, aby tuto práci sobě svěřenou v lidské společnosti vykonával řádně, jako úkol speciálně Bohem přikázaný, má po rozumu křesťanské pracovní etiky před Bohem funkci významnější než tak mnohý veřejný, politický nebo diplomatický pracovník, jehož jediným vůdčím pracovním motivem jest časný zisk anebo osobní sláva.“²⁵ Bratr František Lev Nosek sám – také jako veřejný a politický pracovník – ovšem svou poslaneckou a ministerskou práci vykonával tak svědomitě, právě jako úkol jemu Bohem svěřený, že po jeho smrti (1935) i opoziční kolega měl potřebu vydat svědectví, že kolega Nosek doslova zemřel v práci pro obecné blaho vlasti.

23 Hannah ARENDTOVÁ, *Mezi minulostí a budoucností*, Brno: CDK, 2002, s. 25.

24 Luginio BRUNI, *The Wound and the Blessing. Economic Relationships and Happiness*, New York: New City Press, 2012; též, *Cena nezištnosti*, Bratislava: Veda, 2013.

25 František NOSEK, „Mravní smysl lidské práce“, in Dr. Nosek mladým, ed. Jan Janoušek et al., Reprint z roku 1939, Brno: Národní rada Sekulárního františkánského řádu, 2010, s. 47 n.

Pontifikát papeže Františka má jako jedno z klíčových tezí tvrzení, že čas je důležitější než prostor²⁶ a že je třeba zahajovat procesy s horizontem přesahujícím naše pobývání na tomto světě; neboť „se připozdívá“. Kromě více či méně převažující regulární sféry podnikání funguje i ve vyspělých zemích stínová (šedá, skrytá) ekonomika a „černé trhy práce“. Jedním z důvodů, proč se nedaří podnikání tohoto druhu efektivněji omezovat, je skutečnost, že i „slušní“ občané mohou profitovat na aktivitách, s nimiž se nejde ke světlu, protože nejsou vykonávány v Bohu – ani v souladu se zákonem. Byl zmíněn Robert B. Reich, uniknuvší „z ptáčnickovy klece workholismu“; jiný americký ministr práce musel rezignovat poté, kdy investigativní novináři vypátrali, že ve své vlastní domácnosti zaměstnává hispánské ženy „načerno“. Papež František však vyvolal pozornost ještě vážnějším konstatováním, že novodobé formy obchodování s lidmi jsou dnes frekventovanější než v minulosti. Plenární konference PASS na toto téma²⁷ se mohla konat až za dva roky od „zadání“; akademici nebyli na toto málo transparentní téma dostatečně připraveni. Nicméně výsledky byly poté překvapující. Ve Spojeném království – kolébce kapitalismu – byl právě schválen „Modern Slavery Act“ (2015) a jmenován historicky první nezávislý Komisař pro potírání otroctví. Již desetiletí předtím (2004) si tlak veřejného mínění vynutil zvláštní zákon o udělování licencí vůdcům pracovních skupin (gangmasters), který má za úkol čelit porušování zaměstnaneckých standardů v některých sektorech ekonomiky, závislých na práci imigrantů (zemědělství, zelinářství, sběračství). „Human trafficking“ zahrnuje celou řadu „profesí“ jako prostituci, distribuci drog, nelegální obchod s orgány. Kriminalizace je v jisté míře nezbytná, ale v každém případě nedostatečná jako řešení vážných problémů „struktur hříchu“.²⁸

Papež František opakuje, že práci je třeba hájit. A člověka je třeba chránit, zejména člověka v té nejzranitelnější podobě a situaci. Jeho poslední encyklika *Fratelli tutti* a iniciativa „Francesco Economy“ odkazují na univerzální bratrství světce, od jehož života uplynulo osm století. Přesto poskytuje inspiraci pro naši dobu a naši ekonomiku. „Obrácení“ musí začít v mikro-sféře, v proměně chování spotřebitele, zaměstnance, podnikatele i investora. Je nutné rozpracovat mikroekonomii práce jako služby, dobrovolné skromnosti ve spotřebě, soucítění s bližním v solidaritě štědrého dárcovství, promyšleného investování do pomoci blízkým i vzdáleným. „František nepracoval u sebe pro sebe, ale u druhých pro druhé.“ (Jan Ev. Urban) Teprve odtud se může odvíjet vize integrálního rozvoje a důstojné práce pro všechny děti Boží. To, co vypadá jako sen či utopie, má jednu výhodu: každý z nás může začít u sebe. A všechno ostatní v plné důvěře „hodit na Pána“.

26 Srov. FRANTIŠEK, *Evangelii gaudium*, Praha: Paulínky, 2014, čl. 223.

27 Margaret S. ARCHER a Marcelo SÁNCHEZ SORONDO (ed.), *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization*, Vatican City: PASS, 2016.

28 John F. McELDOWNEY, „A UK Perspective on Human Trafficking: Aspects of the Modern Slavery Act“, in *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization*, Vatican City: PASS, 2016, s. 191–212.

ROBOTIZACE PRÁCE: ETICKÉ HLEDISKO

Úvod

Naše země daly světu dvě výrazné postavy umělého člověka: golema a robota. Oba představují výraznou českou stopu ve světové kultuře a v případě druhém také ve světovém slovníku.¹ Umělý člověk, jak se zdá, je v českých zemích opravdu doma – odpovídá české mentalitě, příslovečnému českému kutilství, přirozené technické inteligenci.

Ve staré židovské legendě jde o tentýž výchozí motiv jako v Čapkově divadelní hře: golem či robot, lidský výrobek, jenž je sám také člověkem, má člověka přirozeného zastoupit v tom, co se mu na jeho existenci jeví jako nejtěžší: v práci.² Je zřejmé, že v původní židovské legendě jsou v tom určující motivy náboženské – práce je přece vlastním trestem za prvotní hřích Adamův. Moderní, sekulární podobou tohoto zvrácení lidské podmínky je utopie – a je důležité si uvědomit, že robot je původně utopickou představou.

Lákavé řešení ale samozřejmě má – jak tomu bývá v každém příběhu, který sděluje něco pravdivého o člověku – svoji cenu, kterou je třeba zaplatit a která se nakonec ukáže jako příliš vysoká. Konečné ztroskotání ovšem skrývá příležitost k zamyšlení: Může se člověk vůbec pokoušet o stvoření umělého člověka? Rabínská legenda chápe takový pokus jako ohrožení vztahu člověka k Bohu, moderní autor v tom vidí ohrožení člověka samého. Zdá se přitom, že obojí je propojeno: Tam, kde se člověk zbaví Boha, nemůže obstát ani on sám. Ztroskotání je nutné, z technické utopie se zákonitě stává dystopie.³

Ještě před nedávnem se mohlo zdát, že tento kritický či dystopický aspekt výrazu robot se z běžného užívání vesměs vytratil. To, že se pro stroje nahrazující nerutinní lidské pracovní výkony ujalo právě to jméno, které Karel Čapek zvolil pro záhubce člověka, jako by naznačovalo, že autorova vlastní intence nebyla nakonec v recepci tohoto díla zásadní. Vyvstává podezření, že na Čapkově nejslavnějším díle není nejpoutavější klíčové sdělení o ohrožení ze strany umělého člověka, ale fascinace robotem samým. Přijetí tohoto pojmenování do běžného jazyka naznačuje přijetí pozitivního hodnocení robota, tedy vlastně přijetí scientistické perspektivy onoho divadelního dr. Rossuma nehledícího na hrozící katastrofu.

1 Český, resp. pražský původ archetypu umělého člověka vyzdvihuje Henning OTTMANN, *Geschichte des politischen Denkens*, sv. 4,1, Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 2010, s. 14.

2 Gen 3,19. Když se pak člověk odhodlá napravit tuto situaci stvořením nového člověka, jde zjevně o zásadní revoltu proti Hospodinu. Jedná se vlastně o implicitní odmítnutí trestu uděleného za původní hřích (jenž spočíval rovněž ve snaze stát se rovný Bohu): nyní se znovu rovná Bohu tím, že stvoří člověka. Můžeme zde vyslovit jako hypotézu, že tento hluboký náboženský motiv hraje také podstatnou úlohu ve všeobecné srozumitelnosti sekulární varianty příběhu.

3 Viz Thomas MORE, *Utopie*, Praha: Mladá fronta, 1978. A právě v onom neuralgickém bodě, v němž se utopie, představa ráje na zemi, převrací v dystopii, místo utrpení, tedy v bodě, který tak jasně ve svém díle ukázal T. More, stojíme rovněž při úvahách o digitalizaci práce.

Situace se však změnila; dnes již málokdo přijímá proces robotizace výhradně pozitivně. Totéž se týká významného současného trendu úzce spojeného s robotizací, jímž je digitalizace práce; rovněž ta je – podobně jako robot či golem – spojena s velkými příležitostmi i nemalými riziky. Proto se také z digitalizace, jejíž podstatnou součástí robotizace je, stává intenzivně diskutované téma, téma obávané i fascinující; obávané proto, že v sázce je budoucnost pracovních míst, práce jako taková, uplatnění mnoha z nás;⁴ fascinující z toho důvodu, že jde o budoucnost, která náš život motivuje a takřkajíc okysličuje svojí novostí, ač o ní nevíme nic přesnějšího. Tato směs motivů je přitom pro celou problematiku typická.

Pojmová vyjasnění

Výrazu digitalizace užíváme v češtině pro tři různé věci. Za prvé jím označujeme převádění nejrůznějších informací do digitální podoby, do binární logiky „jedniček a nul“. Tento převod informací, jenž se někdy rovněž nazývá prostě „digitizací“ a jenž probíhá v širokém měřítku již řadu desetiletí, je čistě technickou záležitostí, jež nebývá nijak zvlášť kriticky komentována.⁵

Za druhé popisuje výraz digitalizace proces, jenž využívá digitizace v prvním uvedeném smyslu jako základní nástroj a při němž dochází k přeměně různých oblastí hospodářského, společenského, ale i soukromého života pomocí digitálních technologií a prostředků komunikace. V hospodářství se digitalizace týká mnoha domén výroby i služeb, od robotizace v průmyslu po změnu formy obchodování (např. formou využívání dočasných změn kurzu k obchodování s měnami), kde zvyšuje účinnost pracovních a obchodních procesů, a tudíž i produktivitu. Jak se vyvíjí celkové hospodářství, nové skutečnosti musejí být digitalizovány a takto vzniklá data implementována do nových procesů. To je samozřejmě spojeno s nutnou reakcí na straně zaměstnanců, kteří musí být vzděláváni, aby mohli tyto procesy kontrolovat.⁶ Ve společenské oblasti se digitalizace týká podob interakcí mezi lidmi, přičemž obecným trendem je přechod od prostředků analogových k digitálním. V soukromém životě se digitalizace dotýká nakládání s volným časem, mění se interakce v rodinách, způsoby učení, ale i myšlení.

Někdy se od těchto dvou významů digitalizace odlišuje pojem digitální transformace, která popisuje celkový dopad digitalizace na všechny sféry lidské činnosti a společnost jako celek.⁷ Jde o souhrnnou a radikální změnu fungování hospodářského a společenského života s vlastní dynamikou, kdy přeměna dat na digitální podněcuje využití těchto dat digitalizací procesů a navozuje na druhé straně očekávání a poptávku po další digitalizaci, na niž zase musí podniky reagovat schopností stálé změny. Někdy je rychlost tohoto procesu až omračující: sotva jsme uvykli bezkontaktní platbě kartou, již je tu platba chytrým mobilem, která činí i onu platební kartu zbytnou. Mnohdy lze zaznamenat dokonce jistou

4 Srov. např. EVROPSKÁ KOMISE, Digital Economy and Society Index (DESI), Brussels: EC, 2022.

5 Srov. Tony FELDMAN, An Introduction to Digital Media, New York: Routledge, 1997, s. 2.

6 Mark MURO, Sifan LIU, Jacob WHITON a Siddharth KULKARNI, Digitalization and the American Workforce, Washington: Metropolitan Policy Program, 2017.

7 Srov. Scott BRENNEN a Daniel KREISS, „Digitalization and Digitization“, Culture Digitally, 8. 9. 2014.

kruhovou dynamiku: po éře minimalizace fotoaparátů a mobilů nastupuje období, kdy fotíme tablety většími než nejstarší fotoaparáty a kdy se nám mobilní telefony takřka nevejdou do ruky; digitální transformace někdy připomíná dokonce vír, který má tendenci pohlcovat své okolí. Spadne-li nám talíř a rozbije se, chceme bezděky kliknout na tlačítko Backspace a talíř tím spravit. To přirozeně nejde, neboť jídlo se odehrává ve fyzické, a nikoli digitální realitě; můžeme si být nicméně jisti, že vizionáři nového digitálního věku již nyní netouží po ničem jiném než tento krok někdy v budoucnu umožnit. Zdá se nutné, že první realita začne postupně ustupovat té druhé.

K frekventovaným pojmům užívaným v souvislosti s digitalizací patří rovněž spojení „umělá inteligence“, anglicky artificial intelligence, zkráceně AI. Ačkoli je tento pojem obvykle přijímán s naprostou samozřejmostí a setkáváme se s ním s dosti velkou frekvencí, je třeba upozornit na jeho nesamozřejmost. Umělá inteligence není popisem skutečnosti, ale metaforou. Stroj sám nemůže být v pravém smyslu slova inteligentní: nemá schopnost vidět se zvenku, chybí mu vědomí, které předpokládá život; živočicha ale plodí jen živočich.⁸ To ukazuje, že digitalizace je stále především otázkou člověka, je to otázka spíše antropologická než technická.⁹

Proměna světa práce

Doba, kdy stroje zcela nahradí lidi ve všech jejich úkolech, je nyní patrně ještě dosti vzdálená (a je otázka, zda někdy skutečně nastane). Stroje stále vyžadují obsluhu, a vztah mezi nimi a lidmi je tudíž spíše komplementární než substituční: stroje doplňují práci lidí. Nepochybně však již v této konstelaci dochází zpětně k silnému ovlivňování lidí stroji.¹⁰ Ziskávání a stále rozvíjení digitálních dovedností je již nějakou dobu předpokladem pracovního úspěchu. Digitalizace pracovních rolí a s nimi spojených procesů zcela mění náplň práce a spolu s ní její účinnost a produktivitu.

Jde o velkou transformaci oblasti práce, někdy nazývanou čtvrtá průmyslová revoluce (či Industry 4.0). Tato průmyslová revoluce, ostatně jako každá revoluce, však má také své potenciální oběti. Odhaduje se, že např. ve vyspělých zemích je digitalizací ohroženo 30–50 % pracovních míst v horizontu nejbližších třiceti let.¹¹ Trend je přitom jasný: na jedné straně již nyní pozorujeme propad rutinních prací střední třídy, na druhé straně vytváření množství nových pracovních míst pro dvě

8 Thomas FUCHS, „Menschliche und künstliche Intelligenz. Eine Klarstellung“, in *Verteidigung des Menschen. Grundfragen einer verkörperten Anthropologie*, Berlin: Suhrkamp, 2020, s. 21–70.

9 Srov. příspěvek Lucie Kolářové v tomto svazku.

10 Viz k tomu již Martin HEIDEGGER, „Otázka techniky“, in *Věda, technika a zamyšlení*, Praha: OIKOYMENH 2004, s. 17–18; srov. opakování tohoto motivu v FRANTIŠEK, *Laudato si'*, Praha: Paulínky, 2018, čl. 106–110.

11 Srov. Moshe VARDI, „Smart Robots and Their Impact on Society“, přednáška AAAS, cit. dle RICE UNIVERSITY, „When machines can do any job, what will humans do? Human labor may be obsolete by 2045“, *Science Daily*, 13. 2. 2016; John HAWKSWORTH, Richard BERRIMAN a Saloni GOEL, *Will Robots Really Steal Our Jobs? An International Analysis of the Potential Long Term Impact of Automation*, s. 1.: PricewaterhouseCoopers, 2018, s. 10; Aleš CHMELAR, Stanislav VOLČÍK, Aleš NECHUTA a Ondřej HOLUB, *Dopady digitalizace na trh práce v ČR a EU*, Praha: Oddělení strategií a trendů EU, Úřad vlády ČR, 2015, s. 7–14.

odlišné skupiny lidí: jednak pro vysoce kvalifikované specialisty, jednak pro málo kvalifikované profese v oblasti stravování, péče, úklidu či bezpečnosti.¹² Digitalizace tak vede k dvojí polarizaci práce: jednak posílení příležitostí pro velmi schopné lidi a současné ohrožení uplatnění širokých skupin střední třídy, jednak rozevírání pomyslných nůžek v produktivitě mezi složitějšími a jednoduššími profesemi spojené s ještě výraznější příjmovou nerovností.¹³ Tyto trendy výrazně podporují již nyní dosti silnou polarizaci společnosti. Současně je velmi pravděpodobné, že právě v tomto štěpení v míře produktivity práce se skrývá zárodek budoucích dvou hlavních sociálních tříd: nikoli už dělníci a kapitalisté jako v 19. století, ani bílé a modré límečky jako ve století 20., ale úzce specializovaní odborníci a pracovníci v oblasti služeb. Rozdíl mezi nimi nebude jen v příjmech, ale bude mnohem hmatatelnější právě v dotčenosti digitalizací: zatímco vyšší třída bude ve službách obsluhována lidskými osobami, druhá bude obsluhována roboty (tzv. chytrá auta, domy či mobily tak nebudou statusovým statkem v očekávaném smyslu, ale spíš naopak).

Digitalizace práce nepochybně skrývá i některé pozitivní možnosti; jejich hodnocení však nikdy není jednoznačné. Technologie např. usnadňuje sladit pracovní dobu s volným časem, a přispívá tak k navození kýžené rovnováhy mezi životem a prací. Technologie mohou proměnit pracovní podmínky tak, že určité profese jsou přístupné i dříve marginalizovaným a vyloučeným skupinám (postižení, ale též ženy na mateřské apod.).¹⁴ Chytré telefony umožňují vyřizovat e-maily cestou vlakem nebo při čekání v obchodě či u lékaře. Pracoviště a pracovní doba přestávají být jasně definovány, pracovník si je může flexibilně určovat sám, což je nepochybně vhodné např. pro ty, kdo v domácnosti pečují o děti či jiné osoby.

Právě toto rozostření hranice mezi volným časem a prací má však i svá rizika. Není-li určeno, kdy mám pracovat, můžu být vyzýván, abych pracoval pořád: digitalizace může vést k intenzifikaci práce a k posílení oné nežádoucí kultury permanentní dispozice, která nedbá na volný čas a sváteční den a omezuje prostor pro rodinný a společenský život. Podobné je to s otázkou přiměřené míry kontroly, kdy na jednu stranu nové technologie zvýšily autonomii pracovníků (nadřízení nemohou snadno kontrolovat, co kdo kdy dělá), na druhou stranu pak představuje každý pokus o kontrolu potenciální vpád do soukromí. Konečně otázky vyvstávají rovněž v oblasti odměňování. Tendence odměňovat nikoli podle času stráveného v práci (model převažující dosud), nýbrž podle dosažených výsledků, může prospět výkonným pracovníkům, jimž rodinná situace neumožňuje být mimo domov; na druhou stranu může vytvářet nepřiměřený tlak v situacích, kdy výsledku nelze z objektivních důvodů dosáhnout. Zjistíme, že odměna vázaná na čas je svého druhu ochranou.

12 EVROPSKÁ KOMISE, *Employment and Social Developments in Europe – Annual Review 2018*, Brussels: EC, 2018, s. 60; Werner EICHHORST, *Labour Market Institutions and the Future of Work: Good Jobs for All*, Policy Paper 122, Bonn: Institute of Labour Economics (IZA), 2017, s. 7.

13 EUROFOUND, *Occupational Change and Wage Inequality*. European Jobs Monitor, 2017, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017, s. 34. K diskusi o podobách polarizace viz Ulrich WALWEI, *Digitalization and Structural Labour Market Problems: The Case of Germany* (ILO Research Paper 17), Genève: ILO, 2016, s. 4.

14 Radim HEJDUK, Kateřina SMEJKALOVÁ a Vladimír ŠPIDLA, *Budoucnost práce*. Oranžová kniha Masarykovy demokratické akademie, Praha: MDA, 2017, s. 10.

Nejtěživější problémy

K hlavním projevům digitalizace práce však patří také sféra „platformové“ či sdílené ekonomiky postavená na všudypřítomném internetovém spojení, onom stavu permanentního on-line. Do této skupiny náleží sítě typu Facebooku, LinkedIn, nové místní dopravní služby typu Uber, cateringové či úklidové služby, různé internetové prodejní portály, jako je Amazon, a konečně nové obchodní modely on-line outsourcingu využívající to, že určité komplexní provozy lze rozložit na relativně jednoduché úkoly, jež lze plnit na dálku (např. Upwork).

Objevuje se tak nový aktér na globálním pracovním trhu: masa pracovníků roztroušených po takřka všech zemích, které nespojuje národnostně, sociálně, nábožensky či generačně nic, pouze to, že jsou k dispozici sedm dní v týdnu 24 hodin denně a jsou ochotni pracovat za velmi nízké mzdy. Zde vyvstává zcela nová obava: digitální platformy vedou fakticky k radikální deregulaci oblasti pracovního práva, kdy faktický stav věcí zcela znemožňuje uvést pracovní poměr do souladu s existující sociální a pracovní legislativou. Sebezaměstnávání na platformách, které se vydávají za pouhého zprostředkovatele služeb mezi soukromým poskytovatelem (poslíčkem, programátorem...) a koncovým zákazníkem,¹⁵ porušilo tradiční vazbu mezi zaměstnavatelem a pracovníkem, která byla garantem určitých práv.¹⁶ V novém modelu chybí instituce smlouvy, na níž dosud stála většina sociálních interakcí. Smlouva je nástrojem ochrany obou stran – tím, že je současně zavazuje, činí je také do určité míry na sobě závislé. Právě tímto svým rysem působí v oblasti zaměstnávání jako prostředek koheze, když vyrovnává přirozenou převahu zaměstnavatele nad zaměstnancem.

V pracovním vztahu bez smlouvy naopak není zodpovědný za sociální ochranu a pojištění zaměstnavatel, nýbrž jedině sám pracovník.¹⁷ Vzniká tak paralelní, naprosto legislativně nezabezpečený pracovní trh. Přitom právě roztroušenost a rozdílnost těchto pracovníků naprosto znemožňuje jakékoli formy organizace, jež je předpokladem kolektivního vyjednávání. Vznikají pak těžko řešitelné otázky. Jak posuzovat situaci, když nabourá řidič služby Uber, jehož zaměstnanecký status není vyjasněn: bourá v jeho osobě pracovník určité firmy, nebo obyčejný soukromník, který rizika nese sám, a to dobrovolně? A dále: Kdo je zodpovědný za jejich smrtelnou nehodu, když jízda byla zorganizována robotem? Bude hnán k odpovědnosti majitel firmy, programátor, nebo je to prostě jen riziko (samostatného) povolání?

Je nepochybné, že odpověď na tyto obtížné etické otázky nelze ponechat na pracovníkovi samém. Je dávno platným principem pracovního práva, že jím poskytovaná ochrana nemá být limitována souhlasem zaměstnance, asi v tom smyslu, že by si zaměstnanec sám mohl zvolit nižší formu ochrany.

15 EUROPEAN COMMISSION, Employment and Social Developments in Europe – Annual Review 2018, s. 59.

16 Jan DRAHOKOUPIL a Brian FABO, The Platform Economy and the Disruption of the Employment Relationship (ETUI Policy Brief 5), Brussels: ETUI, 2016, s. 4.

17 Srov. Karolien LENAERTS, Willem WAEYAERT, Ine SMITS a Harald HAUBEN, Digital Platform Work: Occupational Safety and Health Policy and Practice for Risk Prevention and Management (Policy Brief, European Agency for Safety and Health at Work), Santiago de Compostela: OSHA, 2021, s. 13; Christoph DEGRYSE, Digitalisation of the Economy and its Impact on Labour Markets, European Trade Union Institute (ETUI Working Paper 2), Brussels: ETUI, 2016, s. 34.

Politická autorita nemůže nechat lidi si volit, zda chtějí být sociálně chráněni. Je dobře známo, že zejména mladí jsou často ochotni, ba to s jistou hrdotí i vyžadují, aby starost o ně byla ponechána pouze jim samým. Je to postoj závislý na věku, a proto těžko zobecnitelný. Sociální pojištění bylo od 19. století z dobrých důvodů koncipováno jako povinné – v jakémkoli jiném případě přestává být příslušná legislativa účinná.

To, že zaměstnanec musí být chráněn takřkajíc i proti své vůli, je pouze zdánlivý paradox. Kromě toho, že by možnost individuálního rozhodnutí ve směru snížení ochrany narušovala soudržnost celého systému, a tudíž oslabovala struktury pracovněprávní ochrany, jde zde rovněž o důvod principiální: právo musí předjímat všemožné budoucí tlaky, jimž může být zaměstnanec vydán. Jsme přesvědčeni, že takový případ nenápadného a dříve neznámého nátlaku představují často i platformová zaměstnání – jejich působení je jaksi „postmateriální“, totiž pomocí vidiny zcela svobodné, ničím nesvázané práce. Práce zbavená veškerých svazujících limitů, práce zdánlivě absolutně svobodná – nepřipomíná také toto nám již známou utopii, která se tak snadno mění v dystopii?

Možná řešení

Řešení těchto otázek je třeba hledat na dvou rovinách, které můžeme nazvat etickou a politicko-legislativní. Na té první je třeba si připomenout, co práce znamená, znovu si zpřítomnit její povahu a účel. Zde může významnou roli sehrát rovněž sociální nauka církve. Podle ní není práce jen zdrojem příjmů, nástrojem živobytí, ale zároveň podstatnou součástí identity jednotlivého člověka a jeho socializace.¹⁸ Práce napomáhá lidem nalézt jejich místo ve společnosti, a tím podporuje jejich osobní rozvoj. Je také, jak říká stará filosofická intuice, zdrojem společenské koheze a spravedlnosti.¹⁹

To zahrnuje ve vztahu k současným trendům jasný požadavek. Nelze se smířit se situací, kdy práce svojí naprostou flexibilitou, fragmentarizací a nasebeodkázáním neumožňuje uvedenou formu identifikace a rozvoje. Na otázku: Co profesně děláš? musí existovat jasná odpověď, která bude poukazovat ke smyslu konkrétního lidského života. Vykonávání monotónní, ubíjející práce v průmyslových odvětvích je předmětem oprávněné kritiky již více než sto let; proč bychom měli tolerovat totéž, odehrává-li se to ne u továrního pásu, ale na digitální platformě?

Současně je konečně třeba sebrat odvahu podívat se pravdivě na to, do jakého stavu jsme dospěli v našem vztahu k technologiím.²⁰ Nedospěli jsme již do dystopického stavu, kdy nás technologie mají ve své moci? Dnes již nevystačíme s oním obvyklým konstatováním: digitální technologie nejsou nic než nástrojem, jež lze používat buď dobře, nebo špatně; nakládá-li se s nimi rozumně, jsou užitečné, protože nám usnadňují komunikaci, přispívají k transparentnosti různých společenských procesů atd.

18 Papež JAN PAVEL II., „Laborem exercens“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996, čl. 10.

19 PLATÓN, Ústava, Praha: OIKOYMENH, 2015, zejm. kniha IV, viz princip spravedlnosti „každý koná své“.

20 Srov. výše, pozn. 10, ale také již papež LEV XIII., „Rerum novarum“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996, čl. 1; JAN PAVEL II., „Laborem exercens“, čl. 2.

Je tento osvobozující verdikt na adresu technologie oprávněný? A je pojem nástroje v tomto případě opravdu analyticky užitečný?

Nakládání s technikou zahrnuje nutnost prognózy možných výsledků a přijetí faktu jejich kontingence. Prognóza znamená vždy nejistotu, která není jen nejistotou kognitivně-teoretickou, ale rovněž nejistotou praktickou. Technické jednání je proto formou spojení prognózy a morální odpovědnosti vůči možným důsledkům tohoto jednání.²¹ Myslím, že tento fundamentální fakt je třeba zahrnout do celkové bilance. Jsem přesvědčen, že ten, kdo to učiní s vážností, nemůže tvrdit, že tato bilance je jednoznačně pozitivní. Jak můžeme např. říci, že „chytrý“ mobil, který má v sobě řadu vzdělávacích nástrojů, může přispět ke skutečnému duchovnímu růstu ve světle masového oblbování naprosté většiny, zejména mladých uživatelů?

Na druhé rovině je třeba utvářet existující trendy politickými prostředky a orientovat je kýženým směrem. Jde často jen o odvalu postavit se zdánlivě nezdolným trendům. Cíle politické akce jsou přitom docela jasné:

1. Je nutné zabezpečit slušné pracovní podmínky,²² včetně důstojného příjmu umožňujícího dobrý rodinný a společenský život. Tyto požadavky je třeba nastavit jako úroveň minimálního zabezpečení, pod niž nelze klesnout, a to ani smluvně (viz výše). Důležitým podnětem, ač dosud nejednoznačně hodnoceným, je zde koncept všeobecného základního příjmu.²³ Zatímco jeho původní teoretická podoba pod titulem všeobecného nepodmíněného příjmu je předmětem řady – podle mého soudu oprávněných – výhrad principiální i praktické povahy,²⁴ přepracovaná verze tohoto konceptu nazývaná „všeobecný podmíněný příjem“, který neporušuje princip zásluhovosti, nýbrž rozšiřuje pojetí zásluhy za rámec v Evropě tradiční pracovní etiky postavené na mzdě, vypadá slibněji.²⁵

2. Je třeba posílit podíl pracujících na utváření současných trendů. Stejně jako je tomu v tradičních oblastech hospodářství, musí i zde pracovníci a zaměstnavatelé společně, sociálním dialogem a spoluprací v tripartitě, spoluutvářet podmínky práce na všech úrovních. Pracovníci musí mít možnost spolurozhodovat o vlivu digitalizace na svou práci. Současně si musí uchovat kontrolu a zodpovědnost za činnost robotů, které obsluhují (znalost algoritmu apod.), podobně jako je tomu v případě tradičních průmyslových oborů.

3. Je žádoucí nastavit pravidla, která zamezí sociálnímu dumpingu uvnitř sektorů a zajistí příspěvek k všeobecnému a udržitelnému sociálnímu blahobytu správným zdaněním zisku digitalizovaných

21 Ortwin RENN, „Mit Sicherheit ins Ungewisse Möglichkeiten und Grenzen der Technikfolgenabschätzung – Essay“, in *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bonn: Deutsche Zentrale für politische Bildung, 2014.

22 Viz definice MOP (ILO) zde: <http://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>.

23 Srov. Philippe VAN PARIJS, Marek HRUBEC a Martin BRABEC et al., *Všeobecný nepodmíněný příjem*, Praha: Filosofia, 2007.

24 K prvním patří uvědomění o roli práce jako nositelky smyslu a rovněž zásluhové chápání povahy mzdy v naší kultuře, viz výše pozn. 18; k druhým naprostá praktická ztroskotání veškerých pokusů o jejich zavedení (ve Finsku pouze jako pilotní projekt, ale v Itálii ve značném rozsahu, za původní silné podpory místní Charity).

25 Stephan LESSENICH, *Das Grundeinkommen in der gesellschaftspolitischen Debatte*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2009, s. 22–25

provozů a podniků. Stát má řadu nástrojů, kterými může přimět nadnárodní společnosti zaměstnávající roztroušenou masu pracovníků k přijetí alespoň minimálních pravidel. Nezastupitelnou roli zde může – právě vzhledem ke globální povaze nových podob hospodářství – sehrát také EU, jež může být s to prosadit mezinárodní regulaci.²⁶ Tento poslední bod završuje úplný soubor tří podmínek kýžené budoucnosti práce – která má být slušná, tedy spravedlivá, participativní a udržitelná.²⁷

26 Viz např. legislativní iniciativa Evropské komise s názvem „Digital Services Act Package“ k regulaci digitálních služeb sestávající ze dvou norem: DSA (Digital Service Act), DMA (Digital Markets Act). Viz <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-services-act-package>.

27 Požadavek na kombinaci těchto tří principů je jádrem dokumentu Sociální komise Komise biskupských konferencí zemí EU (COMECE) s názvem Shaping the Future of Work. A Reflection of the COMECE Social Affairs Commission, Brussels: COMECE, 2018.

VZDĚLÁNÍ A JEHO VÝZNAM V PROMĚNÁCH SVĚTA PRÁCE

Náčrt z perspektivy křesťanské sociální etiky

Vzdělání a vzdělávací politika hrály v bádání v oblasti křesťanské sociální etiky ve druhé polovině 20. století spíše marginální roli. Širší, obsáhlejší a vícevrstevnatá debata o sociálně-etických aspektech a souvislostech vzdělání se např. v německém prostředí objevuje od 90. let minulého století.¹ Katalyzátorem sociálně-etické debaty o vzdělání a vzdělávací politice v Německu bylo zveřejnění srovnávací studie PISA v roce 2000, která německému systému vzdělávání v některých aspektech vystavila nelichotivé vysvědčení: poukázala např. na velké rozdíly mezi nejlepšími a nejhoršími žáky nebo na to, že úspěch v oblasti vzdělání je úzce závislý na sociálně-ekonomickém statusu rodiny, z níž žák pochází. Studie PISA nastartovala v Německu intenzivní debatu o podobě vzdělání a vzdělávací politiky, do níž aktivně vstoupili rovněž představitelé křesťanské sociální etiky.² Ve dvoudílné učebnici křesťanské sociální etiky z roku 2005 sociálně-etická reflexe vzdělání a vzdělávací politiky zaujímá již důležité místo a reflektuje ze sociálně-etického pohledu význam vzdělání v současné společnosti.³ První část svého příspěvku proto zaměřím na představení toho, z jakých důvodů je vzdělání prominentním tématem aktuálního sociálně-etického bádání.

Nový důraz na sociálně-etickou reflexi vzdělání a vzdělávací politiky se objevuje v této době rovněž v dokumentech německé katolické církve.⁴ Dokumenty zveřejněné na rovině univerzální církve toto téma, nahlíženo z perspektivy křesťanské sociální etiky, sice zmiňují, ale spíše stručně a v souvislosti s jinými tématy. Zároveň však naznačují, že jde o oblast, které bude třeba v následující době věnovat intenzivnější pozornost. Jako ilustrativní příklad nám zde může posloužit Kompendium sociální nauky církve z roku 2004, v němž Papežská rada pro spravedlnost a mír systematizovala sociální učení církve do jednotlivých tematických kapitol a oblastí. Sociálně-etická reflexe vzdělání se nachází v části zabývající se lidskou prací. Už samotný kontext, v němž se relevantní článek nachází, poukazuje na úzké propojení tématu lidské práce na jedné straně, a tématu vzdělání na straně druhé.

1 Srov. např. Karl GABRIEL a Marianne HEIMBACH-STEINS (ed.), *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 40: *Bildung und Bildungspolitik*, Münster: Regensburg, 1999.

2 Viz mj. specializovanou knižní řadu „Forum Bildungsethik“, v níž vyšlo v letech 2007–2015 celkem dvanáct knižních titulů. – Srov. <https://www.wbv.de/buchreihen/forum-bildungsethik.html>. Základ badatelských výsledků publikovaných v této knižní řadě tvoří výstupy projektu podpořeného Německou vědeckou společností (Deutsche Forschungsgemeinschaft) s názvem „Lidské právo na vzdělání: antropologicko-etické základy a kritéria politického uskutečnění“, který koordinovali zástupci křesťanské sociální etiky.

3 Srov. Marianne HEIMBACH-STEINS, „Bildung und Chancengleichheit“, in *Christliche Sozialethik: ein Lehrbuch*, sv. 2: *Konkretionen*, ed. Marianne Heimbach-Steins, Regensburg: Pustet, 2005, s. 50–81.

4 Srov. SEKRETARIAT DER DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ, *Das Soziale neu denken: für eine langfristig angelegte Reformpolitik*, Bonn: DBK, 2003; ZENTRAALKOMITEE DER DEUTSCHEN KATHOLIKEN, *Lernen und Arbeiten im Lebenslauf – Teilhabefördernde Bildungspolitik als Aufgabe des Sozialstaates* (18. November 2005), Bonn: ZDK, 2005.

Podívejme se na důrazy, jež se v Kompendiu k sociálně-etickému zarámování vzdělání objevují:

„Udržení zaměstnanosti stále více závisí na profesionálních schopnostech. Systémy vzdělávání a výchovy nesmějí opomíjet lidskou a technickou formaci, která je nezbytná k tomu, aby člověk s užitkem zastával požadované úlohy. Stále běžnější nutnost měnit během života zaměstnání klade na vzdělávací systém požadavek podněcovat lidi k dalšímu trvalému vzdělávání a k rekvalifikaci. Mladí lidé se musí naučit jednat samostatně, osvojovat si přiměřenou schopnost zodpovědně na sebe brát rizika spjatá se stále se měnícím ekonomickým kontextem, jehož další vývoj se často nedá předvídat. Stejně nezbytná je nabídka vhodných příležitostí k získávání odbornosti pro dospělé, kteří hledají rekvalifikaci, a pro nezaměstnané. Obecně je třeba nových forem podpory pracovního života lidí, počínaje samotným školským systémem, aby pro ně bylo méně obtížné zvládnout období změn, nejistot a nesnází.“⁵

Kompendium poukazuje na význam vzdělání ve smyslu získávání patřičných znalostí a profesních dovedností, ale také zaměřuje pozornost na vztah mezi povoláním a obecným vzděláním.⁶ Vzdělání musí ale jít ještě dále: v procesu vzdělání nejde pouze o získání věcných znalostí a v konkrétním povolání uplatnitelných speciálních dovedností. Vzdělání zahrnuje rovněž lidskou formaci. Má napomáhat k tomu, aby se člověk stával autonomním subjektem a odpovědným občanem, který se orientuje ve světě a aktivně ho spoluutváří. V centru pozornosti zde stojí jak obsah vzdělání, tak rámcové podmínky přístupu ke vzdělání a vzdělávací politika. V této souvislosti je v sociálně-etické reflexi skloňováno a promyšleno právo na vzdělání coby lidské právo. Této perspektivě budu věnovat pozornost ve druhé části příspěvku. Citovaný úryvek z Kompendia věnuje podrobnější úvahu ještě jednomu tématu, které je eticky relevantní, a tím je význam trvalého vzdělávání. Také tomuto tématu se sociálně-etická reflexe vztahu vzdělání a práce nemůže vyhnout a bude na něj zaměřena třetí část.⁷

Vzdělání coby téma křesťanské sociální etiky

Význam vzdělání v současné společnosti je zřejmý. Lidé s vyšším vzděláním jsou obecně úspěšnější v zaměstnání, jsou méně nezaměstnaní, zdravější a více se angažují při aktivním utváření společnosti.⁸ Vzdělání má pro jednotlivce nejen zásadní ekonomicko-sociální význam, ale představuje také jeden z klíčových pilířů jeho celostního rozvoje a utváření osobnosti, je klíčovým předpokladem jeho aktivní účasti na životě společnosti a jeho zapojení do hospodářského procesu, je jedním ze

5 PAPEŽSKÁ RADA PRO SPRÁVEDLNOST A MÍR, Kompendium sociální nauky církve, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008, čl. 290.

6 Srov. Christof MANDRY, „Das moralische Recht auf Bildung in christlich-ethischer Sicht“, AUC Theologica 3, č. 2 (2013), s. 67–80, zde s. 79.

7 Vedlejším cílem příspěvku je – nutně výběrové a bodové – nahlédnutí do sociálně-etické debaty k tématu vzdělání a vzdělávací politiky, která se uskutečnila v Německu v posledních dvou dekadách.

8 Srov. Gerhard KRUIP, „Bildung“, in Christliche Sozialethik: Grundlagen – Kontexte – Themen. Ein Lehr- und Studienbuch, ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Regensburg: Pustet, 2022, s. 387–399, zde s. 387–388.

základních stavebních kamenů pro to, aby aktivně a odpovědně utvářel svět kolem sebe. Marianne Heimbach-Steinsová to výstižně popisuje následujícími slovy:

„Charakteristika pozdně moderní globalizované společnosti coby ‚společnosti vědění‘ poukazuje na to, že možnost aktivní účasti na společenských procesech v neposlední řadě závisí na tom, zda a jak lidé mohou získávat a osvojovat si vědění. K tomu jsou vzdělávací procesy bezpodmínečně nutné. Ale vzdělání je mnohem víc než jen osvojování si vědění. Vzdělání je totiž formováním osobnosti, získáváním orientace ve světě, osvojováním si schopností a kompetencí pro samostatné a odpovědné utváření života. Vzdělání – přesněji řečeno, svobodný přístup k účasti na adekvátních, kvalitních a realitě života odpovídajících nabídkách vzdělání stejně jako šance na vzdělání v oblasti lidských práv – proto dnes platí za lidské právo. Vždyť vzdělání ve smyslu utváření osobnosti a všeobecného vzdělání, ve smyslu přípravy na povolání a ve smyslu celoživotního vzdělávání je pro všechny členy společnosti nepostradatelným předpokladem pro rozvoj, pro účast na sociálních a ekonomických procesech stejně jako pro odpovědné soužití ve svobodné společnosti, sociální spravedlnosti a míru.“⁹

Člověk je kulturní bytostí, která je nejen „vzdělání schopná, ale je na vzdělání také odkázána“.¹⁰ Vzdělání představuje základní lidskou potřebu, jelikož člověk může „přežít pouze jako kulturní bytost, poněvadž jen tak může vyrovnat omezenost svých instinktů. Nepřichází-li člověk na svět coby vyzrálá kulturní bytost, ale tuto schopnost se může naučit a rozvinout v dlouhém procesu enkulturace, pak má na vzdělání právo a zároveň má povinnost se vzdělávat“.¹¹ Vzdělání má nicméně ještě další významy, které jsou sociálně-eticky relevantní: je doloženo, že mezi rozvojem jednotlivých zemí a kvalitou vzdělání v nich existuje úzká souvislost.¹² Vyšší vzdělání má pro společnost jako celek – ekonomicky viděno – pozitivní externí efekty a rozmnožuje zdroje v oblasti lidského kapitálu.¹³ Vzdělání je zároveň důležitým prvkem integrace mladých lidí do společnosti a zprostředkovává kompetence, jež jsou „předpokladem pro uznání a integraci do interakce s ostatními“.¹⁴

Vzdělání je proto nejen téma spadající do oblasti pedagogických věd, ale jedná se rovněž o téma sociálně-etické reflexe. Ta se zabývá vzděláním zejména z pohledu lidských práv a spravedlnosti. V centru pozornosti sociálně-etické práce stojí – na rozdíl od pedagogické etiky, která věnuje pozornost

9 Marianne HEIMBACH-STEINS, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart. Eine Skizze“, in *Bildungsgerechtigkeit – interdisziplinäre Perspektiven* (Forum Bildungsethik 8), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2009, s. 13–25, zde s. 13.

10 Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 391.

11 Johannes MÜLLER, „Recht auf Bildung als Voraussetzung für das Recht auf Entwicklung: Bildungspolitik zwischen globaler und lokaler Kultur“, *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 40 (1999), s. 38–59, zde s. 51.

12 Srov. Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 388.

13 Srov. Marianne HEIMBACH-STEINS, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart“, s. 16–17; Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 393; Christof MANDRY, „Gerechte Bildungschancen – ethische Anforderungen an das deutsche Bildungssystem“, in *Solidarität und Gerechtigkeit: die Gesellschaft von morgen gestalten*, ed. Dietmar Mieth, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 2009, s. 237–247, zde s. 244–245.

14 Christof MANDRY, „Bildung und Erziehung“, in *Handbuch Angewandte Ethik*, ed. Ralf Stoecker et al., Stuttgart: Metzler, 2011, s. 248–251, zde s. 249.

např. vztahu učitele a studenta – především struktury vzdělávacího systému.¹⁵ Sociálně-etická reflexe vzdělání přitom často explicitně navazuje na koncept kontributivní spravedlnosti, který se stal pevnou součástí křesťanské sociální etiky na konci minulého století.¹⁶ Biskupové Spojených států amerických formulovali kontributivní spravedlnost v pastýřském listu Ekonomická spravedlnost pro všechny (1986) následujícími slovy: „Sociální spravedlnost v sobě obsahuje, že lidé mají povinnost k aktivní a produktivní účasti na životě společnosti a že společnost má povinnost jednotlivcům tuto účast umožňovat. Tuto spravedlnost můžeme označit jako kontributivní.“¹⁷ Jak pro příspěvek ke společnému dobru společnosti (contribution), tak pro aktivní účast jednotlivců na životě společnosti (participation) hraje v současné společnosti klíčovou roli právě vzdělání.¹⁸ Důležitými body, kolem nichž se sociálně-etické úvahy rozvíjejí, jsou kontributivní spravedlnost a spravedlnost ve vzdělávání (Bildungsgerechtigkeit). Jedním z konkrétních příkladů je pak mj. otázka přístupu ke vzdělání, a to nejen v lokální, ale rovněž v globální perspektivě:

„Pokud vzdělání není přístupné pro všechny přibližně srovnatelným způsobem a ve srovnatelné kvalitě, stává se propast mezi materiálně chudými a bohatými, politicky bezmocnými a mocnými, sociálně vyloučenými a integrovanými hlubší. Vzdělání sice není všelék na asymetrie a nespravedlnosti ve světě, ale bez výrazných snah o uskutečnění lidského práva na vzdělání se nemůže podařit vytvořit víc spravedlnosti mezi těmi, kdo v globalizaci prohrávají, a těmi, kdo v ní vítězí, mezi Severem a Jihem, mezi rozvojovými zeměmi a zeměmi průmyslovými a také mezi těmi, kteří uvnitř jednotlivých společností patří ke znevýhodněným, a těmi, kteří náleží ke zvýhodněným.“¹⁹

Sociálně-etická reflexe vzdělání se zaměřuje také na další témata, jako jsou např. financování vzdělání, strukturální znevýhodnění některých skupin ve vzdělávacím procesu, nerovnosti ve vzdělávání, právo

15 Srov. Christof MANDRY, „Vom Wert der Bildung und dem moralischen Recht auf Bildung: zu Aufgabe und Schwerpunkten der theologischen Sozialethik der Bildung“, in Wann ist Bildung gerecht?: ethische und theologische Beiträge im interdisziplinären Kontext (Forum Bildungsethik 4), ed. Hans J. Münk, Bielefeld: Bertelsmann, 2008, s. 73–89, zde s. 76.

16 Srov. např. Heinrich BEDFORD-STROHM, Vorrang für die Armen: auf dem Weg zu einer theologischen Theorie der Gerechtigkeit (Öffentliche Theologie 4), Gütersloh: Kaiser, 1993. K tématu srov. Anita ZOCCHI FISCHER, Beteiligungsgerechtigkeit als Struktur- und Verhaltensnorm: Rechte und Pflichten angesichts von Marginalisierung und Exklusion (Studien zur theologischen Ethik 130), Freiburg: Academic Press Fribourg, 2011.

17 UNITED STATES CATHOLIC BISHOPS, Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U. S. Economy, Washington, D. C.: United States Conference of Catholic Bishops, 1986, čl. 71.

18 Tento přístup koreluje s přístupy capabilities approach např. Amartyi Sena. – Srov. Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 390; Marianne HEIMBACH-STEINS, „Hintergründe und Kontexte der aktuellen Diskussion um das Menschenrecht auf Bildung in Deutschland“, in Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven (Forum Bildungsethik 1), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 11–47, zde s. 38.

19 Marianne HEIMBACH-STEINS, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart“, s. 23. Přístup ke vzdělání (accessibility) jak známo představuje jedno ze čtyř kritérií OSN pro kontrolu naplňování práva na vzdělání.

na vzdělání v globálním kontextu či podoba systému vzdělání zohledňující lidskoprávní požadavky a kritéria kontributivní spravedlnosti a spravedlnosti šancí.²⁰

Právo na vzdělání coby lidské právo

Vzhledem k tomu, jak klíčový význam v současné společnosti vzdělání má, není překvapivé, že právo na vzdělání si našlo brzy svou cestu také do lidskoprávních dokumentů. Objevuje se rovněž v sociální encyklice *Pacem in terris* (1963). Papež Jan XXIII. právo na vzdělání uvádí hned na začátku první části encykliky (čl. 8–45), v níž nacházíme seznam lidských práv vztahující se ke Všeobecné deklaraci lidských práv. Jan XXIII. k právu na vzdělání podotýká:

„Přirozeným právem také člověku přísluší, aby mohl mít podíl na kulturních statcích; proto mu musí být dovoleno se vzdělávat, ať už jde o základní vzdělání, o technickou přípravu nebo o odborné vyškolení, odpovídající vývojovému stupni jeho státního společenství. Je nutno usilovně vytvářet podmínky k tomu, aby lidé s patřičnými vlohami měli přístup k vyššímu vzdělání, a sice tak, aby se, pokud je to možné, ve společnosti dostali k úkolům a úřadům, které odpovídají jak jejich nadání, tak i nabytým znalostem.“²¹

Ve Všeobecné deklaraci lidských práv se o právu na vzdělání coby lidským právem hovoří v článku 26. Podrobněji je právo na vzdělání coby lidské právo zachyceno v Mezinárodním paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech z roku 1966 (srov. čl. 13–14) a v Mezinárodní úmluvě o právech dítěte z roku 1989 (čl. 28–29). Ukotvením práva na vzdělání mezi lidskými právy vznikají státu závazky, aby tomuto nároku patřičným způsobem dostal. Lidskoprávní dokumenty v této souvislosti zmiňují mj. povinnou školní docházku, bezplatné základní vzdělání, spravedlivý přístup ke vzdělání či zabraňování diskriminaci v oblasti vzdělání. Stát je povinen lidské právo na vzdělání respektovat, chránit a naplňovat: Stát musí toto právo respektovat, tzn. že nikomu nesmí bránit v přístupu ke vzdělání. Stát je dále povinen toto právo chránit před porušováním ze strany druhých osob. Zde je zakotvena mj. povinná školní docházka stejně jako povinnost státu „zasáhnout, pokud jisté společenské skupiny nebo aktéři, například rodiče, nepřipustným způsobem omezují přístup ke vzdělávacím možnostem“.²² Stát musí toto právo rovněž aktivně naplňovat, což se má odrazit mj. v dostatečné nabídce možností vzdělání a v dostatečném množství vzdělávacích zařízení.

Stát coby garant lidských práv hraje v této oblasti zásadní roli, není ale jediným aktérem. Rovněž další aktéři (církve, soukromí poskytovatelé apod.) mají v pluralitní nabídce vzdělání své vlastní místo, takže lze vzdělání chápat jako „kooperativní úkol mnoha aktérů ve společnosti, kdy státu náleží

20 Srov. Marianne HEIMBACH-STEINS, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart“, s. 14–15; Christof MANDRY, „Bildung und Erziehung“, s. 251; Katja NEUHOFF, „Chancengleichheit und Beteiligungsgerechtigkeit als sozialetische Leitideen für die Organisation des Bildungssektors“, in *Bildungspolitik und Bildungsgerechtigkeit (Sozialetik konkret)*, ed. Martin Dabrowski et al., Paderborn: Schöningh, 2008, s. 9–30.

21 JAN XXIII., „*Pacem in terris*“, čl. 13, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996, s. 184.

22 Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 393.

dohlížející úřad a úkol vytváření rámcové legislativy“.²³ Stát zároveň musí být v konkrétním procesu vzdělávání zdrženlivý a nesmí jej instrumentalizovat k ideologickým a politickým účelům. Vzdělání musí být proto „podřízeno přísným nárokům na kvalitu v oblasti pedagogické a etické, aby skutečně odpovídalo cíli uschopňovat lidi k samostatnému životu ve svobodě a zároveň podporovat rozvoj společnosti v souladu s požadavky lidských práv“.²⁴

Důležitým tématem v souvislosti s lidským právem na vzdělání je vzdělání coby „předpoklad ke znalosti, vnímání a naplňování jiných lidských práv“.²⁵ Heiner Bielefeldt v této souvislosti výstižně zdůrazňuje, že „právo na vzdělání teprve vůbec vytváří předpoklady pro to, aby lidé mohli skutečně účinně požívat jiná práva“.²⁶ Lidské právo na vzdělání tak není pouze jedním z práv na svobodu, ale je rovněž právem, které utváří schopnosti a kompetence v oblasti znalosti lidských práv a uschopňuje k angažmá za jejich naplňování.

Vzdělání, jež tento požadavek bere vážně, proto cílí na celostní utváření osobnosti.²⁷ Takové vzdělání se vyhýbá předčasné specializaci a usiluje o propojení obecného a odborného vzdělávání. Vedle přípravy na výkon konkrétního povolání, jež je významnou součástí vzdělávacího procesu, je důležitou součástí vzdělávání rovněž formace člověka k tomu, aby se stával více subjektem, orientoval se v tomto světě, aktivně se zasazoval za jeho odpovědné utváření, dokázal reagovat na výzvy spjaté s dynamickými proměnami ve společnosti a přispíval ke společnému dobru. Tyto nároky s sebou nesou potřebu aktivního utváření vzdělávacího systému a pedagogické práce tak, aby se důsledně orientovaly na subjekt a jeho celostní rozvoj.²⁸

Vzdělání mezi formací osobnosti, přípravou na povolání a trvalým vzděláváním

Je evidentní, že si člověk dnes ve světě práce nevystačí s jednou ukončeným školním vzděláním a jednou uzavřenou odbornou přípravou na výkon jednoho konkrétního povolání. Ve světě, který

23 Marianne HEIMBACH-STEINS, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart“, s. 21.

24 Tamtéž, s. 22.

25 Gerhard KRUIP, „Bildung“, s. 392.

26 Heiner BIELEFELDT, „Historische und positiv-rechtliche Aspekte des Menschenrechts auf Bildung: Kommentar zum Beitrag von Axel Bernd Kunze“, in *Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven* (Forum Bildungsethik 1), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 198–202, zde s. 199.

27 V následující úvaze vycházím z: Axel Bernd KUNZE, „Beteiligung an, durch und in der Bildung: Koordinaten eines sozialetischen Bildungsdiskurses über das Recht auf Bildung“, in *Bildung, Politik und Menschenrecht: ein ethischer Diskurs* (Forum Bildungsethik 6), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2009, s. 45–68, zde s. 60–64.

28 K tomu srov. Axel Bernd KUNZE, „Unverzichtbar für die Subjektwerdung des Menschen: Gehalt und Grenzen des Menschenrechts auf Bildung“, in *Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven* (Forum Bildungsethik 1), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 177–197. Podrobněji a z různých úhlů pohledu srov. Axel Bernd KUNZE, *Freiheit im Denken und Handeln: eine pädagogisch-ethische und sozialetische Grundlegung des Rechts auf Bildung* (Forum Bildungsethik 10), Bielefeld: Bertelsmann, 2012.

podléhá dynamickým změnám odrážejícím se rovněž v proměnách na trhu práce, je vzdělání a studium úkolem dlouhodobým a trvalým. Digitalizace a automatizace práce povede v budoucnu ke strukturálním změnám na trhu práce, kterým bude třeba aktivně čelit investicemi do dalšího vzdělávání, jež by na tyto změny patřičným způsobem včas reagovalo. Trvalé vzdělávání, které zohledňuje výše uvedené strukturální změny, vyžaduje jak aktivní angažmá na straně jednotlivců připravených ke vzdělání coby kontinuálnímu úkolu provázejícímu životní cestu každého z nich, tak nasazení na straně společnosti a politických aktérů, aby aktivně a kreativně vytvářeli přiměřené struktury a nabídky dalšího vzdělávání a související sociálněpolitickou infrastrukturu. I v tomto bodě může představovat kontributivní spravedlnost orientující kritérium pro jednotlivé členy společnosti stejně jako pro utváření institucí a struktur.

Přestože uvedené téma trvalého vzdělávání není zcela nové, jeho význam narůstá a bude potřebovat intenzivní promýšlení, zvláště pak s ohledem na jeho etické aspekty. Rovněž zde se ukazuje, jak úzce jsou práce a vzdělání v současném světě propojeny a že je třeba je nahlížet a promýšlet ve vzájemné souvislosti. Je výzvou pro křesťanskou sociální etiku, aby tuto debatu trvalého vzdělávání ve světě práce, který prochází a bude procházet strukturální proměnou, aktivně a kompetentně spoluutvářela.

BUDOUCNOST VZDĚLÁVÁNÍ V KONTEXTU SVĚTA PRÁCE

*Jak hluboké a široké má vzdělávání být?*¹

Úvod

Žijeme v době bezprecedentních sociálních, kulturních a environmentálních změn.² Řadu lidí to vede k názoru, že tak, jak se mění prostředí, je třeba zásadně proměnit i školství a vzdělávání. Jednou z častých kritik současného způsobu vzdělávání je jeho popisnost, encyklopedičnost či přetíženost fakty na úkor porozumění. Tato kritika často vychází z toho, že znalosti jsou „pouze“ základním stavebním kamenem vzdělávání. Existují přitom další a vyšší vzdělávací cíle, jako je schopnost tyto poznatky analyzovat, interpretovat a hodnotit.³

Ne všichni ovšem s tímto názorem souhlasí. Podle některých kritiků by se škola neměla příliš měnit, a naopak by se spíše měla vrátit k tradičnímu předávání znalostí.⁴ Jaké by tedy mělo být vzdělávání budoucnosti? Jaké poznatky bychom měli studentům předávat a v jaké míře? A jak vlastně jsou a budou důležité informace v éře neustálého online připojení? Je pravdou, že bychom se místo předávání znalostí měli zaměřit na rozvíjení obecnějších dovedností? Výše uvedené otázky jsou příliš složité na to, abychom na ně mohli v rámci této kapitoly plně odpovědět. Záměrně se tedy zaměřujeme pouze na některé aspekty této diskuse a snažíme se propojit několik debat, které jsou většinou vedené odděleně.

V první části kriticky rekapitulujeme diskusi a spor o to, nakolik se má vzdělávání zaměřit na obsahovou šířku či hloubku. Shrnujeme přitom argumenty obou stran a hledáme hlavní příčiny tohoto sporu. Zároveň ukazujeme, že tento spor nelze chápat dichotomicky – buď šířku, nebo hloubku –, ale že jde o míru optimálního nastavení mezi obsahovou šířkou a hloubkou vzdělávání. Ve druhé části stručně shrnujeme proměny trhu práce a důsledky, které tyto změny mají pro vzdělávání. Jsme si přitom samozřejmě vědomi toho, že vzdělávání se nemůže zcela podřizovat požadavkům trhu práce a že příprava na zaměstnání je jen jedním z cílů vzdělávání. Důvodem, proč se omezujeme na trh práce, je jednak zaměření celé monografie, ale také možná překvapivý poznatek, že optika trhu práce nemusí být nutně v rozporu s ostatními vzdělávacími cíli. V třetí části se zaměřujeme na situaci v České republice. Ukazujeme, že ačkoli redukce učiva je jedním ze strategických cílů současné vzdělávací politiky, ve skutečnosti je názor veřejnosti (rodičů) ambivalentní. Snažíme se tento rozpor vysvětlit

1 Tato kapitola vznikla v rámci programu Cooperatio, vědní obor Veřejná a sociální politika (vědní oblast Sociologie a aplikované sociální vědy).

2 OECD, *The future of education and skills Education 2030*, Paris: OECD, 2018.

3 David R. KRATHWOHL, „A Revision of Bloom’s Taxonomy: An Overview“, *Theory into practice* 41, č. 4 (2002), s. 212–218; Petr BYČKOVSKÝ a Jiří KOTÁSEK, „Nová teorie klasifikování kognitivních cílů ve vzdělávání: Revize Bloomovy taxonomie“, *Pedagogika* 54, č. 3 (2004), s. 227–242.

4 Konrad Paul LIESSMANN, *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*, Praha: Academia, 2008.

a provázat s diskusemi o obsahové šíři a hloubce vzdělávání. Konečně v poslední části se věnujeme otázce, do jaké míry lze požadavky na obsahovou hloubku a šíři vzdělávání propojit.

Šířka versus hloubka vzdělávání

Debaty o tom, zda má jít vzdělávání spíše do šířky, nebo do hloubky, jsou jedním z nejtrvalejších pedagogických sporů.⁵ Na jedné straně najdeme názor, že v rámci dané oblasti (předmětu) je potřeba probrat co největší množství témat, pojmů a konceptů. Na straně druhé pak stojí názor, že ve výuce má jít především o hloubku učení. Podívejme se tedy na hlavní argumenty obou stran.

Začněme u druhého stanoviska, tedy názoru, že by školy měly ve studentech rozvíjet především hluboké porozumění vybraným tématům. Podle zastánců „hloubky vzdělávání“ je třeba pečlivě vybírat a omezovat množství témat a faktů, které se snažíme studentům předat. Vzdělávání do hloubky vychází z principu, že „méně je více“, tedy že zvládnutí několika témat je lepší pedagogickou strategií než se snažit probrat vše a nenaučit nic. Ono „méně“ přitom ale neznamená méně skutečně předaných informací a vědění. Podle zastánců „hloubky vzdělávání“ totiž porozumění jakémukoliv tématu předpokládá znalost nemalého množství informací. Hlavním argumentem pro redukci vzdělávacího obsahu není snaha redukovat informace per se na základě toho, že by tyto poznatky byly samy o sobě irelevantní, nebo dokonce škodlivé, ale že jež žáci a studenti nejsou schopni skutečně pochopit a vstřebat.

Pokušení předávat mnoho faktů je ovšem silné. Již Newmann dokazoval,⁶ že mnozí učitelé považují za svoji povinnost seznámit žáky s maximální možnou šíří poznatků z daného oboru. Jsou často až „závislí“ na potřebě pokrytí (coverage) všech témat. Důvodů, proč tomu tak je, je hned několik. Ten hlavní vychází z historie a tradice. Škola byla vždy považována za místo předávání poznatků. Potřebu, aby vzdělání pokrývalo v podstatě vše poznané, najdeme již u Aristotela. Tento požadavek, dříve snad splnitelný, se s ohledem na explozi poznatků v posledních dvou stoletích stává pouhou iluzí. Jsou tu i jiné důvody, které podporují výše uvedený požadavek. Jde např. o koncipování učebnic, které z komerčních důvodů pojmají velkou šíři témat. Podporuje ho i sama pedagogická praxe, ve které je snazší testování znalosti faktů než jejich porozumění a aplikace.

Příklon k porozumění vyučované látce na úkor šíře znalostí najdeme i v kognitivní psychologii. Podle teorie „žádoucích obtíží“⁷ je jistá míra překážek v učení užitečná. Pomalejší a náročnější učení je z dlouhodobého hlediska efektivnější. Pokud jsou žáci vedeni k hledání vlastních odpovědí, pochopitelně jim to zabere hodně času a tápání, ale jejich učení je hlubší a dlouhodobější. Naopak rychlé

5 Marc S. SCHWARTZ et al., „Depth versus breadth: How content coverage in high school science courses relates to later success in college science coursework“, *Science education*, Wiley Online Library 93, č. 5. (2009), s. 798–826.

6 Fred M. NEWMANN, „Can Depth Replace Coverage in the High School Curriculum?“, *Phi Delta Kappan International* 69, č. 5 (1988), s. 345–348.

7 Richard A. SCHMIDT a Robert A. BJORK, „New Conceptualizations of Practice: Common Principles in Three Paradigms Suggest New Concepts for Training“, *Psychological Science* 3, č. 4. (1992), s. 207–218.

učení, založené na prostém opakování probírané látky bez většího úsilí, vede pouze ke krátkodobým výsledkům: „... učení zhuštěné do příliš krátkého časového úseku s vysokou pravděpodobností vede ke klamavě vysokým výsledkům, které nepřežijí delší čas.“⁸ Jinak řečeno to, že učitelé nějaké téma proberou, ještě vůbec neznamena, že žáci dané téma pochopí a „vstřebají“.

Zdaleka ne všichni učitelé a akademici by ovšem s výše uvedeným názorem souhlasili. Podle některých konzervativněji laděných autorů by školy měly předávat velkou šíři poznatků, a to i takových, které řada lidí může považovat za zastaralé (jako je latina či starořečtina). Autoři zastávající tento názor často operují s pojmy, jako je vzdělanost či kulturnost. Typickým reprezentantem tohoto pojetí je například Konrad Liessmann.⁹ Ten kritizuje důraz na rozvoj schopností a kompetencí na úkor obsahu vzdělávání¹⁰ a také názor, že se má obsah vzdělávání řídit podle toho, nakolik je využitelný v praxi. Zastává se oborů, které nemají žádný bezprostřední vztah k praxi, jako je klasická filologie, filosofie, matematika, klasická literatura, umění a hudba.¹¹

Zajímavé ovšem je, že Liessmann se přímo nezastává výše kritizované faktografičnosti či encyklopedičnosti ve vzdělávání. I on – a podobně zaměření autoři – mluví o nutnosti skutečného poznání či samostatného kritického myšlení, což není tak daleko od koncepce učení se do hloubky. Jeho kritika se týká především utilitárního pojetí vzdělávání. Pokud interpretujeme jeho (ne zcela jednoznačnou) pozici správně, zjišťujeme, že problém zahlcení informacemi a poznatky nevzniká ze dvou hlavních důvodů. Za prvé, skutečné vzdělání je náročné a pracné a nutně v sobě obsahuje i potřebu zvládnout poměrně široké penzum poznatků a informací. Za druhé rozšiřování vzdělání o nové obsahy není nutné (nebo je dokonce škodlivé), protože schopnost myšlení se nejlépe rozvíjí na prověřených obsazích vzdělávání.

Výše uvedené naznačuje, že obsahovou hloubku a šířku vzdělávání nelze jednoduše stavět proti sobě. Nejde o dichotomii ve smyslu „buď šíře, nebo hloubka“, ale o hledání optimální rovnováhy mezi jeho šířkou a hloubkou. Wineburg¹² například poukazuje na to, že ačkoli polarizace diskuse o podobě vzdělání na jeho „šířku“ a „hloubku“ sice pomohla otevřít veřejnou a politickou diskusi o obsahu vzdělávání, zároveň ovšem vedla k velkému zjednodušování ohledně základních pojmů. Hlavním problémem přitom je, že v diskusích o šířce versus hloubce vzdělávání se vědění někdy považuje za kvantitativní kategorii. Šíře vzdělávání je pak ztotožňována s množstvím poznatků (vědění) o mnoha různých tématech, zatímco hloubka s množstvím poznatků v rámci jednoho tématu. Jak však ilustruje Wineburg na příkladu historie, hluboká znalost historie zdaleka není totéž jako znalost mnoha faktů.

8 Nicholas J. CEPEDA et al., „Spacing Effects in Learning: A Temporal Ridgeline of Optimal Retention“, *Psychological Science* 19, č. 11 (2008), s. 1095–1102, zde s. 1101.

9 Konrad Paul LIESSMANN, *Teorie nevzdělanosti*.

10 Tamtéž, s. 50.

11 Tamtéž, s. 46.

12 Sam WINEBURG, „Beyond ‚Breadth and Depth‘: Subject Matter Knowledge and Assessment“, *Theory into Practice* 36, č. 4. (1997), s. 255–261.

Je to přesně naopak: historie spočívá v pochopení důležitých a méně důležitých událostí, v jejich provázání a souvislostech. „Hluboká“ znalost občanské války neznamena znalost mnoha izolovaných faktů, ale naopak porozumění tomu, jak tato fakta do sebe zapadají, která jsou centrální a která okrajová.

Ačkoli spor o „šířku“ versus „hloubku“ vzdělávání je často velmi vyhrocený, empirické studie na toto téma jsou překvapivě velmi omezené. Jednou z výjimek je studie Schwartze a dalších autorů.¹³ Ten se svými kolegy zkoumal, nakolik se studium „do hloubky“ na střední škole promítlo do výsledků na vysoké škole. Zjistili, že studenti, kteří na střední škole probírali jedno přírodovědné téma do hloubky alespoň měsíc, měli pak na vysoké škole lepší známky oproti těm studentům, jejichž studium bylo zaměřeno pouze na šíři poznatků. Existují také dílčí studie, které dokládají pozitivní vliv učení do hloubky na motivaci studentů.¹⁴ To je vysvětlitelné tím, že studium do hloubky souvisí s aktivním učením.¹⁵

Výsledky výše zmíněné studie nelze ovšem generalizovat a chápat je jako vítězství „hloubky nad šíří“. Neznamena to také, že bychom měli adorovat úzce zaměřené specialisty. Daniel Epstein¹⁶ například ve své monografii *Rozsah (Range)* přesvědčivě ukazuje, jak „generalisté“, tj. lidé, kteří mají znalosti, dovednosti a zkušenosti v různých oborech, dosahují často lepších výsledků než specialisté. Epstein analyzoval životy nejlepších světových atletů, umělců, vynálezců a vědců a zjistil, že ve většině oblastí – zejména v těch, které jsou komplexní a obtížně predikovatelné – jsou to generalisté a nikoli specialisté, kteří patří mezi nejlepší. Generalistům sice trvá životní cesta k úspěchu zpravidla déle než lidem, kteří se specializují, o to je však úspěšnější. Epsteinovy závěry jsou v souladu s výzkumnými poznatky o tom, že širší vzdělávání podporuje šíři „transferu“. To znamená, že čím více různých kontextů student během vzdělávání poznává, tím se zvyšuje jeho schopnost vytvářet si abstraktní modely a méně stavět na konkrétních příkladech. To pak zase pro změnu zvyšuje jeho schopnost tvořivého řešení problémů.¹⁷

Budoucnost trhu práce a jeho implikace pro vzdělávání

Předtím, než se budeme věnovat otázce vzdělávání v ČR, je dobré se vrátit k centrálnímu tématu této knihy a podívat se na to, jak se proměňuje – a bude proměňovat – svět práce. Není sporu o tom, že i ten bude v souvislosti se zaváděním nových technologií zásadně proměněn. Brynjolfsson

13 Marc S. SCHWARTZ, Philip M. SADLER, Gerhard SONNERT a Robert H. TAI, „Depth versus Breadth: How Content Coverage in High School Science Courses Relates to Later Success in College Science Coursework“, *Science Education* 93, č. 5. (2009), s. 798–826.

14 Kristen M. KENNEDY, Karen M. RODRIGUE a Stephen F. DAVIS, „So You Want to Teach Less in Hopes of Teaching More?“, *College Student Journal* 34, č. 4 (2000), s. 626.

15 Charles C. BONWELL a Tracey E. SUTHERLAND, „The Active Learning Continuum: Choosing Activities to Engage Students in the Classroom“, *New Directions for Teaching and Learning* 67 (1996), s. 3–16.

16 David EPSTEIN, *Range: Why Generalists Triumph in a Specialized World*, London: Penguin, 2021.

17 Tamtéž, s. 74.

a McAfee¹⁸ nazývají toto období jako „druhý věk strojů“. Poukazují na skutečnost, že svět se nachází v bodě zlomu, kdy se v plné síle projeví účinek digitálních technologií prostřednictvím automatizace a robotizace, a zaváděním a využíváním umělé inteligence. Tyto hluboké změny bývají také nazývány čtvrtou průmyslovou revolucí (či Průmysl 4.0). Jejich vliv dalece přesahuje oblast trhu práce, naopak je spojen s tlakem na další systémy (vzdělávání, sociální zabezpečení, vědy a výzkumu, právní vědu a vymezení zodpovědnosti, bezpečnosti a ochrany zdraví při práci) a jejich vzájemnou provázanost. Zde se zaměříme na vztah mezi potřebami budoucího trhu práce a rostoucími nároky na vzdělání, znalosti a dovednosti jedinců a celé společnosti. Ty je těžké predikovat v konkrétní podobě, základní změny jsou však zřejmé.

Technologický pokrok je nezvratně spojen se zánikem některých pracovních míst a zároveň s rozvojem nových služeb a profesí. Predikce ohledně ztráty a vzniku nových povolání v důsledku zavádění digitalizace, automatizace a robotizace jsou však velmi nesnadné¹⁹ a pohybují se od pesimistických až po dosti optimistické. Například podle Chmelaře a kol.²⁰ bude digitalizace zodpovědná za zhruba třetinu zaniklých a osminu nově vzniklých pracovních míst. Naopak relativně optimistická je studie MPO, dle které by na každé zaniklé pracovní místo mělo připadnout až 2,5 nových pracovních míst.²¹

Konkrétní charakter ohrožených a méně ohrožených profesí popsali Erik Brynjolfsson a Andrew McAfee.²² Jednotlivé pracovní činnosti rozdělují do mřížky se čtyřmi políčky – kognitivní vs. manuální a rutinní vs. nerutinní. Záměrně tak nezahrnují úroveň vzdělání a jejich pozice je postavena na odmítnutí předpokladu, že všechny úkoly na vysokoškolské úrovni se dají těžko automatizovat, a jsou tedy méně ohroženy zánikem, zatímco úkoly pro „středoškoláky“ či osoby s nižším vzděláním se dají automatizovat snadno, a jejich počet bude tudíž dramaticky klesat.²³ Uvedené tvrzení je postaveno na předpokladu, že rutinní práci lze snadno automatizovat (ať už manuální či kognitivní), protože je postavená na pravidlech, které lze předvídat, a tudíž i algoritmizovat (a následně automatizovat). Naopak nerutinní činnosti nelze snadno předvídat, jelikož vyžadují situační přizpůsobivost, nejsou postavené na jasných pravidlech a jsou při nich kladené nároky na vizuální a jazykové rozpoznávání, lidský přístup, kreativitu a invenci.

18 Erik BRYNJOLFSSON a Andrew MCAFEE, *Druhý věk strojů: práce, pokrok a prosperita v éře špičkových technologií*, Brno: Jan Melvil Publishing, 2015.

19 Jaromíra KOTÍKOVÁ et al., *Dopady digitalizace, automatizace a robotizace na trh práce, do oblasti vzdělávání a oblasti sociálních systémů: rešerše dokumentů*, Praha: VÚPSV, 2019.

20 Aleš CHMELAŘ et al., *Dopady digitalizace na trh práce v ČR a EU*, Praha: Úřad vlády ČR, Oddělení strategií a trendů EU, 2015.

21 MPO, *Iniciativa Průmysl 4.0*, Praha: MPO, 2016, s. 19.

22 Erik BRYNJOLFSSON a Andrew MCAFEE, *Druhý věk strojů*, s. 138; srov. Daron ACEMOGLU a David AUTHOR, „Earnings, Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment“, *Handbook of Labor Economics* 4 (2011), s. 1043–1171.

23 I když v obecném hodnocení lze tvrdit, že rizikem automatizace jsou více ohroženi lidé s nižším vzděláním (viz David MAREK, Petr NĚMEC a Václav FRANČE, *Automatizace práce v ČR: Proč se [ne]bát robotů?*, Praha: Deloitte, 2018), aspekt stupně vzdělání není pro budoucí uplatnění na trhu práce stěžejní.

Tabulka č. 1

Maticice manuálních/kognitivních a rutinních/nerutinních profesí²⁴

	RUTINNÍ	NERUTINNÍ
MANUÁLNÍ	Obsluha strojů a zařízení Betonáři Krejčí a švadleny Řidiči (metra) Pracovník ve skladování	Služby a osobní péče Řemeslné profese Zahradník
KOGNITIVNÍ	Pokladní Úředník na poště Úředník v bance Úředník v pojišťovně Realitní makléř Pracovník na úřadu práce	Vědecký pracovník Novinář, spisovatel Sociální pracovník Učitel Pracovníci ve zdravotnictví IT specialisté

Nejsnadněji automatizovatelnou prací je kategorie rutinní manuální práce, která je založena na sérii jednoduchých úkonů a pravidel, prováděných v předvídatelném prostředí. Patří sem zejména profese vykonávající fyzicky náročnou a zdraví ohrožující práci (těžba, zemědělství), dále pak všechny rutinní profese zabývající se obsluhou strojů a zařízení, profesionální řidiči (v současné době spíše metra), ale také například výrobci fotografií. Druhá kategorie nerutinní manuální práce je naopak méně předvídatelná, vyžaduje situační přizpůsobivost, kontakt s lidmi, kreativitu, případně i emoční inteligenci. Typickým příkladem je profese kadeřník (kadeřnice), vizážista/ka, pracovník/pracovnice v sociálních službách a řemeslné profese (např. zedník, truhlář, autoelektrikář). Třetí kategorie rutinní kognitivní práce je opět postavena na předvídatelných úkolech, jasných pravidlech, které je možné algoritmi- zovat. Spadá sem značný podíl kancelářských činností, například pracovník na úřadu práce zabýva- jící se vyhledáváním pracovních nabídek či bankovní úředník zpracovávající žádosti o poskytování hypotečních úvěrů. Čtvrtou kategorií, nerutinní kognitivní práce, je možné automatizovat nejhůře,

24 Výčet profesí není vyčerpávající, jedná se spíše o typické příklady.

protože vyžaduje tvorbu nových myšlenek, rozpoznávání vzorů ve velkých rámcích a nejkompexnější formy komunikace.²⁵ Obecně se jedná o řídicí pracovníky a specialisty, v konkrétní podobě pak například o IT profese, učitele, vědce, investigativní novináře, hasiče, policisty, pracovníky ve zdravotnictví apod. Jsou u nich často vyžadovány všeobecné a interdisciplinární znalosti, kreativita, komunikační schopnosti, emoční inteligence, kritické uvažování a invence.

Z výše uvedené charakteristiky je patrné, že ačkoliv je samozřejmé předpokládat vzrůstající vliv robotizace, automatizace a digitalizace na soukromé i pracovní činnosti člověka, nově vzniklé profese nebudou spadat pouze do technických oborů. Naopak, předpokládá se vznik celé škály různých profesí, například s důrazem na trávení volného času a sladování pracovního a rodinného života (např. manažer/ka štěstí, zdraví, rodičovství, sportovní kouč), vzdělávání (např. tzv. dálková online učitelé, učitelé chatbotů, osobní kouč), profese související s řešením klimatických problémů a profese přímo související s technologickým pokrokem (např. instagramová influencerka/influencer, profesionální hráč/ka PC her, návrháři webů, specialisté na PR – blogy, newslettery, sociální sítě).

Na základě charakteristiky perspektivních (nerutinních) činností je zřejmé, a potvrzuje to také studie Kohouta a Palíškové, že na trhu práce bude úspěšnější jedinec, „který bude disponovat komplexnějšími znalostmi a dovednostmi, bude schopen uvažovat a rozhodovat se v širších souvislostech a bude ochoten se neustále vzdělávat“.²⁶ Samozřejmostí bude digitální gramotnost neboli schopnost využívat digitální technologie při práci, při učení, ve volném čase i při běžném zapojení do společenského života.²⁷ Lidé budou nuceni si průběžně osvojovat nové trendy v technologiích a neustále rozvíjet své IT znalosti a dovednosti a zároveň je také aktivně, sebejistě, kriticky a efektivně využívat při řešení problémů a při práci s informacemi.

Dalším nezbytným předpokladem pro uplatnění na budoucím trhu práce bude také schopnost jedince uvažovat interdisciplinárně. Tradiční organizace práce se totiž přemění ze striktně oddělené dělby mezi profesemi a činnostmi do struktury, která bude výrazně plošná s decentralizovaným rozhodováním.²⁸ Základem budou široké znalosti napříč mnoha disciplínami. Jedinci tak nebude stačit rozvíjet své znalosti pouze v rámci svého povolání, ale musí být schopen se orientovat i mezi různými profesemi. Jinými slovy být odolný, flexibilní a mobilní.²⁹

25 Erik BRYNJOLFSSON a Andrew MCAFEE, Druhý věk strojů: práce, pokrok a prosperita v éře špičkových technologií, s. 186.

26 Pavel KOHOUT a Marcela PALÍŠKOVÁ, Dopady digitalizace na zaměstnanost a sociální zabezpečení zaměstnanců, Praha: ASO, 2017, s. 63.

27 OECD Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World, Paris: OECD, 2019.

28 NÁRODNÍ VZDĚLÁVACÍ FOND – NÁRODNÍ OBSERVATOŘ VZDĚLÁNÍ A ZAMĚSTNANOSTI, Dopady průmyslu 4.0 na trh práce v ČR, Praha: NVF – NOVZ, 2017.

29 OECD Skills Outlook 2019, s. 38.

Dalším nezbytným, ale nikoliv novým předpokladem bude důraz na rozvíjení tzv. soft skills. Na půdě školy se jedná o rozvoj tzv. klíčových kompetencí. Brynjolfsson a McAfee v této souvislosti uvádějí, že vzdělávání by se nemělo soustřeďovat na drilování faktů a na čtení, psaní a počítání, ale spíše zdokonalovat představivost, rozpoznávání vzorů v širokém rámci a komplexní komunikaci.³⁰ Autoři to ilustrují na příkladu čtení: lidé sice potřebují umět číst, ale s hlubokým porozuměním.

Výkon práce bude totiž kromě odborných pracovních činností vyžadovat i další schopnosti, zejména komunikační schopnosti, koncepční myšlení, projektové myšlení, analytické uvažování, schopnost řešit problémy a vymýšlet nové nápady (invence), schopnost kritického myšlení, sebeřízení, schopnost vedení týmu a spolupráce, odolnost vůči stresu, schopnost rychle reagovat a samostatně se rozhodovat, schopnost sdílet informace, schopnost tolerance, schopnost zvládat jazykové a kulturní bariéry atd. Klíčovou bude také schopnost učit se v průběhu celého života. Pro trh práce tedy bude potřeba takové vzdělání, které bude dostatečně široké. To ovšem neznamená, že hluboké znalosti nebudou k užítku: spíše lze předpokládat, že úzká specializace v jednom oboru ustoupí a budou vyžadovány znalosti ve tvaru T (viz níže), tzn. současně hluboké a široké.³¹

Je obsah vzdělávání v České republice opravdu přetížený?

Přetíženost kurikula je celosvětově deklarováno za zásadní problém školního vzdělávání.³² O tom, že učivo je potřeba „provzdušnit“, se hovoří dlouho i v České republice. Současná Strategie vzdělávací politiky do roku 2030+ toto přímo deklaruje jako jeden ze svých základních cílů: „Důsledkem této proměny bude zamezení přetěžování žáků informacemi. Učivo bude probírané s cílem hlubšího porozumění, v širokých souvislostech bez celé řady zbytných poznatků a informací. Učitelům tak bude umožněno učivo dostatečně probrat a žáci budou mít prostor informacím porozumět a aplikovat je v reálných situacích.“³³

Strategie se opírá zejména o zjištění České školní inspekce. Podle ní se v hodinách málo objevují náročnější úkoly (hlubší analýza textu, rozbor struktury textu, převyprávění textu, malá složka kritického uvažování, zobecnění) a zároveň také převládají testy a úlohy, které vyžadují pamětní reprodukci. Učitelé pak často upřednostňují obsahovou znalost předmětů. Stále také převažuje frontální způsob výuky a většinou chybí aktivní přístup žáků a studentů. Žáci a studenti jsou též málo vedeni k samostatnému objevování nových poznatků a kreativitě.³⁴ Mezinárodní šetření učitelů

30 Erik BRYNJOLFSSON a Andrew MCAFEE, Druhý věk strojů, s. 186.

31 Pavel KOHOUT a Marcela PALÍŠKOVÁ, Dopady digitalizace na zaměstnanost a sociální zabezpečení zaměstnanců.

32 OECD, Knowledge for 2030, Paris: OECD, 2019; OECD, Core Foundations for 2030, Paris: OECD, 2019.

33 MŠMT, Strategie vzdělávací politiky do roku 2030+, Praha: MŠMT, 2020, s. 17.

34 ČŠI, Kvalita a efektivita vzdělávání a vzdělávací soustavy ve školním roce 2017/18, Praha: ČŠI, 2018, s. 64–65.

a ředitelů (TALIS) pak ukázalo, že postupy aktivující u žáků náročnější kognitivní procesy jsou v ČR méně rozšířené.³⁵ V důsledku toho dochází k tomu, že čeští žáci zpravidla dosahují dobrých výsledků zejména v lehčích úlohách, které nevyžadují kritické uvažování nad informacemi v textu a zobecňování, ale nejsou schopni řešit ty složitější.³⁶

I běžný pohled v podstatě do jakékoli učebnice ukazuje, že nutkání učit příliš mnoho je velmi silné i u nás. Tak například: opravdu potřebují žáci sedmého ročníku vědět, že Publius Vergilius Maro (70–19 př. Kr.) byl římský básník, který je autorem díla *Bucolica*, idyly z venkovského pastýřského prostředí (Učebnice literatury pro 7. ročník ZŠ)? A potřebují opravdu žáci šesté třídy vědět, který zástupce stejnokřídlých je popisován jako nejhlučnější hmyz, který dokáže vyluzovat zvuky o frekvenci až 120 decibelů (Pracovní sešit pro 6. ročník ZŠ)?³⁷ Uvedené příklady jsou z učebnic. Neznamená to tedy, že se na všech školách skutečně učí. Nicméně i tak ilustrují, jak je učivo v řadě předmětů stále pojímáno.

Ačkoli za bariéru redukce učiva jsou často považováni učitelé,³⁸ neméně podstatné je to, co si o vzdělání myslí rodiče. Oni jsou totiž ti, kdo primárně rozhodují o vzdělávací dráze svého dítěte. Vzhledem k velké heterogenitě základních i středních škol v České republice mohou pro své děti volit školy s různou vzdělávací filosofií. Je tedy velmi zajímavé a důležité posoudit jejich perspektivu.³⁹

Podívejme se nejdříve na názor rodičů na možné snižování nebo zvyšování množství informací v českém školství. Jak je vidět z grafu 1, názory rodičů jsou v tomto poměrně rovnoměrně rozděleny. Největší, poměrně významná část (55 %) zastává status quo, tedy že by objem měl zůstat stejný, přibližně pětina rodičů (22 %) by byla pro snížení a 15 % pro zvýšení. Toto je samo o sobě zajímavé zjištění a příliš nepotvrzuje často mediálně prezentovaný názor, že během pandemie se většina rodičů přiklonila k názoru, že učiva je příliš mnoho.

35 ČŠI, Talis 2018. Mezinárodní šetření. Národní zpráva, Praha: ČŠI, 2019, s. 9.

36 ČŠI, Kvalita a efektivita vzdělávání a vzdělávací soustavy ve školním roce 2017/18, s. 62–66.

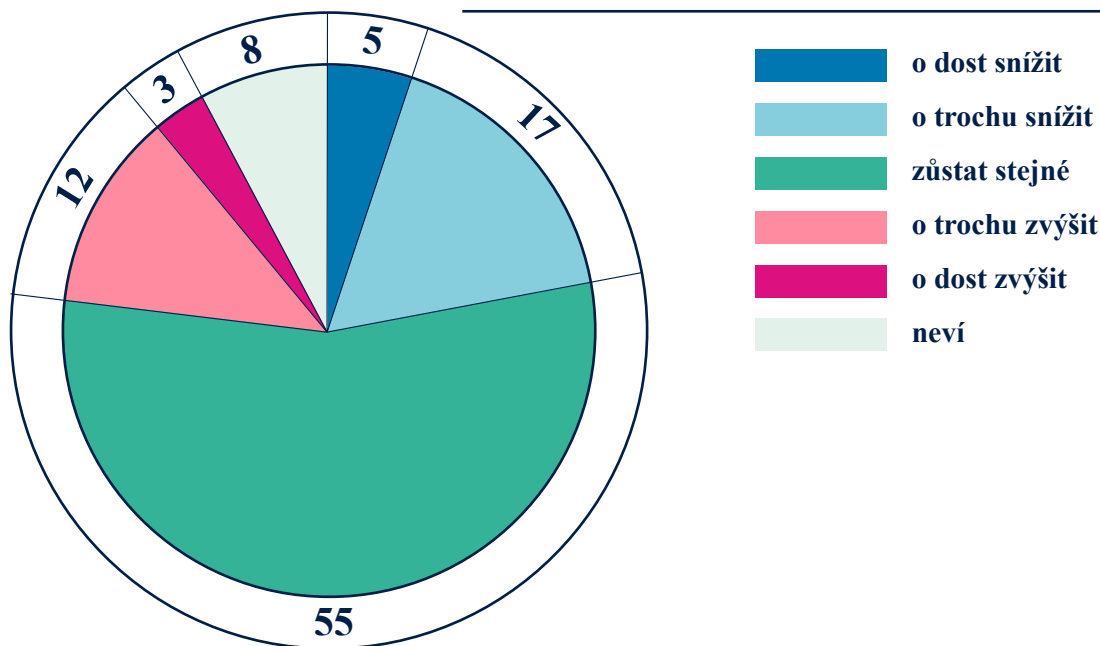
37 Příklady pocházejí z dokumentu Arnošt VESELÝ et al., „Hlavní směry vzdělávací politiky do roku 2030+“, http://www.msmt.cz/file/51582_1_1/ [zveřejněno 31. 10. 2019].

38 Fred M. NEWMANN, „Can Depth Replace Coverage in the High School Curriculum?“.

39 Níže uvedená data pocházejí z projektu „Veřejnost(i), vzdělávání a vzdělávací politika: hodnoty, postoje, argumentace a zkušenosti“ realizovaného Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. (CZ.02.3.68/0.0/0.0/19_076/0016 402). Autoři děkují za poskytnutí dat a zpracování grafů a tabulek.

Graf 1.

Náзор na snižování nebo zvyšování množství informací, které se žáci v českém školství učí (%)

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, Rodiče o vzdělávání, 5. 8. – 28. 9. 2021, 1 739 respondentů – rodičů, kteří mají alespoň jedno dítě ve věku 6 až 20 let a mají přímou zkušenost se společným vzděláváním, osobní rozhovor.

Ti rodiče, kteří se vyslovili pro snížení nebo zvýšení objemu informací, byli následně dotázáni, u kterých předmětů by se tak podle nich mělo dít, přičemž mohli jmenovat až dva předměty. V obou případech, jak snižování, tak zvyšování množství informací, respondenti na prvním místě jmenují matematiku. Potom s jistým odstupem následují ostatní předměty jako dějepis nebo český jazyk a literatura, opět jmenované jak v případě snížení, tak zvýšení. Za pozornost stojí skutečnost, že u dvou předmětů se projevuje poměrně jasná preference k posílení, a to jsou cizí jazyky (z nich nejvíce přímo zmiňovaný anglický jazyk) a informatika.

Představy rodičů o obsahu učiva základního vzdělávání byly dále zjišťovány pomocí sady protichůdných výroků, přičemž respondenti se na škále od 1 do 7 měli rozhodnout, který výrok více odpovídá jejich názorům (Tabulka 2). Z tabulky je patrný jistý paradox. Na jedné straně se kloní k tomu, že vzdělávání je potřeba modernizovat a měly by se učit jiné věci, než se učili oni. Na straně druhé tato modernizace pro většinu rodičů neznamená učit jinak, tj. například redukovat počet předávaných poznatků nebo omezovat pamětné učení.

Tabulka 2.

Názory na obsah učiva a funkce základního vzdělávání (%)

	1	2	3	4	5	6	7	
Obsah učiva v základním vzdělávání by se neměl snižovat. Děti si musí osvojit všechny poznatky, které se teď učí, aby na nich mohly později stavět.	19	20	14	18	12	9	7	Obsah učiva, který mají děti obsáhnout během základního vzdělávání, je příliš velký a je třeba ho snížit. Ne všechny poznatky, které se děti učí, jsou nutné pro jejich další vzdělávání.
Poznatky, které mají děti získat v základním vzdělávání, jsou mnohdy příliš teoretické, děti nerozumějí jejich významu a neumějí je převést do praktického života.	9	16	19	24	14	11	6	V rámci základního vzdělávání by si měly děti osvojit i teoretické poznatky, jejichž význam nemohou v té době docenit. Zúročí se v budoucím studiu.
Pamětné učení a opakovaný nácvik je důležitou součástí vzdělávání. Určité věci je nutno zautomatizovat. Většinu poznatků nemohou děti ve škole objevovat, bylo by to příliš časově náročné.	8	16	19	22	14	11	9	Děti by se neměly učit učivo nazpaměť. Většinu poznatků by měly objevovat samy. Lépe si je tak zapamatují.
Základní vzdělávání není třeba příliš modernizovat. Naše děti by se v něm měly učit v zásadě to samé, co jsme se učili my.	3	7	12	19	20	23	17	V poslední době se svět rychle mění a děti budou potřebovat umět úplně jiné věci, než jsme potřebovali my. Tomu je třeba přizpůsobit obsah základního vzdělávání.

Pozn.: Číslice 1 znamená zcela příklon k výroku vlevo, 4 názor uprostřed, 7 příklon zcela k výroku vpravo. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi „nevím“.

Zdroj: CVVM SOÚ AV ČR, Rodiče o vzdělávání, 5. 8. – 28. 9. 2021, 1739 respondentů, kteří mají alespoň jedno dítě ve věku 6 až 20 let, osobní rozhovor.

Průměrné hodnoty pochopitelně zakrývají vysokou variabilitu uvnitř skupiny rodičů. Je evidentní, že mezi rodiči existují zásadní rozdíly v tom, jak cíle vzdělávání vnímají. Zatímco přibližně čtvrtina rodičů preferuje snížení množství předávaných poznatků, více jak polovina rodičů deklaruje potřebu učit něco jiného, modernějšího. Převažující vůle rodičů ke změně tak není v souladu s konzervativním pojetím „šíře“ v podání Konrada Liessmanna a jeho voláním po návratu k tradičním poznatkům. Rodiče chtějí „inovativní“ vzdělávání, zároveň ale jen menší část je ochotna škrtat v rozsahu učiva. Jejich názory se tak míjejí s výše uvedeným sporem šířka versus hloubka.

Místo závěru aneb jak najít rovnováhu mezi šíří a hloubkou?

Z výše uvedeného letmého rozboru lze dovozovat, že rodiče by chtěli obojí, jak šíří, tak hloubku. Je to však možné? A jak dosáhnout optimální rovnováhy mezi šířkou a hloubkou vzdělávání? Jako vhodný vstup pro hledání rovnováhy může posloužit Hirschův text,⁴⁰ jenž shrnuje debatu o šířce versus hloubce vzdělávání do čtyř na výzkumech založených základních principů (či „postulátů“).

Prvním principem je, že schopnost učit se není obecnou dovedností, ale dovedností oborově specifickou. Tak například dovednost učit se nové věci v matematice či historii závisí na znalostech, které student v těchto oblastech již má. Druhým principem je poznatek, že schopnost učit se vysoce koreluje s obecnými znalostmi. Podle některých výzkumů⁴¹ je tato korelace 0,81 (což je skoro dvakrát tolik, kolik je korelace mezi socioekonomickým statusem a inteligencí). Z druhého principu tedy vyplývá, že schopnost učení závisí na předchozích relevantních znalostech. Třetí Hirschův postulát spočívá v tom, že nejlepším způsobem učení je učit se obecným principům a tyto principy potom ilustrovat na mnoha konkrétních příkladech. V matematice se například studenti nejdříve učí základnímu principu násobení a následně řeší sadu různých typů příkladů. Konečně čtvrtý princip spočívá v poznatku, že široké vědění je nejlepším předpokladem pro hluboké znalosti. Hirsch argumentuje tím, že nejdříve si studenti musejí vytvořit znalost kontextu celé oblasti a teprve poté jsou mentálně připraveni na to, aby do tohoto celku včleňovali jednotlivé dílčí poznatky.

Pokud jsou Hirschovy postuláty správné, co z nich podle autora vyplývá? Za prvé je to potřeba vyhnout se falešné dichotomii mezi učením se dovednostem (kompetencím) a učením se znalostem. Skutečné porozumění není možné bez široké znalosti faktů. Na straně druhé samotné hromadění faktů k ničemu nevede a je ztrátou času. Podle Hirsche je tak třeba učit pestré škále oblastí (předmětů) a pěstovat ve studentech širokou „poznatkovou základnu“. Zároveň je ovšem třeba i vybrat umírněný počet specifických příkladů, kde půjde výuka více do hloubky a kde bude možné ilustrovat obecné principy. Největší otázkou pak pochopitelně je, jak tato specifická témata vybírat.

40 Eric D. HIRSCH, „Seeking Both Breadth and Depth in the Curriculum“, *Educational Leadership* 59, č. 2 (2001), s. 22–25.

41 David LUBINSKI a Lloyd G. HUMPHREYS, „Incorporating General Intelligence into Epidemiology and the Social Sciences, *Intelligence* 24, č. 1 (1997), s. 159–201.

Hirschova doporučení jsou podobná závěrům, ke kterým dospěl Mehta.⁴² Podle něho existují dva hlavní způsoby, jak vyučovat zároveň hloubce a šíře. Ten první spočívá v designování kurikula do podoby písmene T. Tato podoba reprezentuje takový výsledek vzdělávání, kdy je student do rozumné míry obeznámen s celou šíří daného oboru a zároveň uvnitř daného oboru rozumí určitému tématu do hloubky. Druhá možnost spočívá v designování kurikula nikoli podle témat, ale podle otázek, s tím, že klíčové otázky tato témata integrují. Tak například dějepis není sadou po sobě jdoucích témat od Mezopotámie po Velkou francouzskou revoluci, ale je organizována otázkou „proč civilizace vznikají a zanikají?“.

Také Fadel et al.⁴³ ve svém návrhu úpravy kurikula pro 21. století staví na představě znalostí ve tvaru T (obrázek 2). Tedy kultivaci jednotlivců, kteří jsou do jisté míry všestranní a mají široký rozhled, ale kteří mají zároveň hlubokou expertizu v některých oblastech. Zároveň argumentují, že jednotlivec si během svého života utvoří více specializací, a že tedy pro znázornění jeho dovedností by bylo přiléhavější písmeno „M“.

Obrázek 2.

T-podoba vzdělání

Pramen: ⁴⁴

42 Jal MEHTA, „Breadth And Depth: Can We Have It Both Ways?“, Education Week, 2015, <https://www.edweek.org/education/opinion-breadth-and-depth-can-we-have-it-both-ways/2015/07> [zveřejněno červenec 2015].

43 Charles FADEL, Maya BIALIK a Bernie TRILLING, Four-dimensional Education, Boston: The Center for Curriculum Redesign, 2015.

44 Tamtéž.

Věc je nicméně ještě složitější. Užitečnost specializace se liší podle toho, v jakém oboru pracujete. Pokud působíte v oborech, které se vyznačují častou a přesnou vazbou na to, co má jasně viditelné vzorce, pak je výhodné se specializovat. Mezi takové obory (někdy označované jako „přátelské prostředí“)⁴⁵ patří třeba profesionální hra šachu nebo pokeru. Tyto obory se vyznačují zřetelnými pravidelnostmi a rychlou zpětnou vazbou jednání. Díky tomu se můžete tyto zákonitosti rychle naučit a zároveň platí, že čím více času v této oblasti trávíte, tím lépe se v ní rozhodujete. Oproti tomu se „záluďné (wicked) prostředí“ vyznačuje tím, že nemá jasná pravidla hry, nejsou zde zřetelné žádné pravidelnosti a zároveň zpětná vazba na jednání v tomto prostředí je opožděná nebo nepřesná. Výsledek je jasný: v „záluďném“ prostředí vám samotná délka zkušenosti příliš nepomůže, protože díky chybné nebo špatné zpětné vazbě můžete dělat stále stejné chyby. Úzká specializace v záluďném prostředí může být tedy nebezpečná. Jde o „tunelové vidění“, kdy specialisté (ale například i manažeři) zvažují velmi omezený počet řešení daného problému a neustále je opakují bez ohledu na to, že nevede k optimálnímu výsledku.⁴⁶ Podle Epsteina⁴⁷ je pro pohyb v záluďném prostředí nezbytné abstraktní myšlení, které není vázané na daný kontext. A toto myšlení se nejlépe rozvíjí tím, že máme zkušenosti s velmi odlišnými oblastmi.

Co z toho tedy vyplývá pro vzdělávací politiku? První implikace je evidentní: šířka vzdělávání je nezbytná. Je správné, pokud jsou děti seznamovány s velmi rozličnými oblastmi a zároveň zažívají pestrou škálu zkušeností. Vzdělávací obsah by se tedy neměl redukovat v tom smyslu, že se zaměříme jen na několik oblastí a ostatní necháme stranou. Spíše naopak. V „záluďném světě“, který dnešní děti a mladé lidi čeká, se jim budou nejvíce hodit rozmanité poznatky a zkušenosti. V tomto ohledu by skutečně mohl být vzdělávací obsah doplněn například o zkušenost s pohybem v přírodě, zkušenosti s dobrovolnickou prací atd.

Pochopitelně pak ovšem vzniká otázka, zda tato šíře nebude na úkor hloubky. Vždyť čas ve škole je vždy omezený. A jak jsme uvedli výše, i hloubka je velmi důležitá. Řešením je přeformulovat výše uvedenou maximu „méně je více“ na „méně stejného je více“. To znamená, že šířka poznání je důležitá, ale je ztrátou cenného času, pokud tato šíře nepodněcuje aktivní učení a nepřináší novou perspektivu pohledu na svět. Tak například seznámení s taxonomiemi živočichů a rostlin je důležité, protože taxonomie jsou důležitým myšlenkovým principem společnosti, ve které žijeme. Má také smysl poznat určitou část taxonomie podrobněji, a pochopit tak její princip (například třídu savců a její postavení v celém systému klasifikace živočichů). Již ale nemá smysl, dle našeho názoru, za sebou popisně probírat všechny kmeny, podkmeny, třídy a podtřídy.

Ne všichni budou s výše uvedeným souhlasit. Obsah vzdělávání je nejen odbornou, ale také vysoce politickou záležitostí. Někdy mají diskuse nad tím, co se má a nemá ve školách učit, podobu až

45 Robin M. HOGARTH, *Educating Intuition*, Chicago: University of Chicago Press, 2001.

46 Steven S. POSAVAC, Frank R. KARDES a Joško BRAKUS, „Focus Induced Tunnel Vision in Managerial Judgment and Decision Making: The Peril and the Antidote“, *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 113, č. 2 (2010), s. 102–111.

47 David EPSTEIN, *Range*.

„kurikulární války“.⁴⁸ Úkolem odborníků na vzdělávání je hledat argumenty pro a proti různým úpravám kurikula a zároveň hledat co největší konsensus mezi učiteli, rodiči a širokou veřejností. Předpokladem hledání konsensu je vyhnout se umělým dichotomiím, jako jsou „znalosti versus dovednosti“ nebo „šířka versus hloubka“. Je zcela jasné, že dnešní žáci a studenti budou potřebovat oboje. Méně jasné je to, jaká je optimální rovnováha mezi šířkou a hloubkou a jak ji najít.

48 Joseph SMITH, „Discursive Dancing: Traditionalism and Social Realism in the 2013 English History Curriculum Wars“, *British Journal of Educational Studies* 65, č. 3 (2017), s. 307–329.

ETICKÉ INSPIRACE SOCIÁLNÍHO UČENÍ CÍRKVE PRO OBLAST PRÁCE A RODINY

Název přítomné kapitoly vyznívá snad poněkud vágně, nepřitažlivě a nezajímavě, či snad dokonce ideologicky. Může vzbuzovat i obvyklé předsudky vůči poselství církve, jež se nezdá současné větší společnosti srozumitelné ani přesvědčivé. To platí i pro sociální učení církve, více jak stoletou široce pojatou tradici církevních dokumentů vyjadřujících se k aktuálním politickým, ekonomickým a sociálním otázkám.¹ Toto učení se neomezuje na analýzu sociální reality, nýbrž jako disciplína morální teologie² a podstatná část křesťanského učení o člověku³ formuluje též principiální důrazy a doporučení, vynáší hodnotové soudy a podněcuje k aktivitám v osobním, politickém a společenském životě. Pro mnohé však není přitažlivé ani věcné a jako takové ho odmítají.⁴

Jistou obdobu tohoto postoje můžeme pozorovat i ve vztahu k etice. O etice se obecně velmi málo ví. Existují o ní zkreslené představy – např. když se nezřídky ztotožňuje jen se slušným chováním.⁵ Některé lidi pak etika svými požadavky a nároky zneklidňuje. Problémem také je, pokud se chápe, zvláště pak v profesních oblastech (např. sociální práce, zdravotnictví), jen jako ad hoc nástroj „krizové intervence“, jako pomoc pro řešení konfliktních, problémových situací.

Etika, etické otázky přitom doprovázejí člověka od nepaměti. S jejich pomocí si člověk uvědomuje hodnotu svého lidství. Rozdílné tradice sdílejí základní otázky člověka: Jak mám rozumět sobě a světu, ve kterém žiji, a co z toho pro mě vyplývá? Jinými slovy, v rámci etiky se ptáme, co je předpokladem hodnotného, smysluplného života. Svůj praktický význam a vliv zde mají i struktury společnosti a fungování institucí, ve kterých člověk utváří svůj život.⁶

Specifikem křesťanské (katolické) etiky, která se po dlouhou dobu zaměřovala na individuální morálku a teprve prostřednictvím SUC začala intenzivně a systematicky reflektovat též otázky sociální

1 Jádrem sociálního učení katolické církve (ve zkratce také SUC) jsou papežské sociální encykliky počínaje encyklikou papeže Lva XIII. *Rerum novarum* (1891) a prozatím konče poslední encyklikou papeže Františka *Fratelli tutti* (2020). Do širšího celku SUC můžeme řadit i množství dalších církevních sociálních dokumentů (např. biskupských konferencí, u nás třeba dokument *ČBK Pokoj a dobro 2000*), rozličných papežských listů, projevů, poselství apod.

2 Srov. JAN PAVEL II., „*Centesimus annus*“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha, 1996, čl. 55.

3 Srov. JAN XXIII., „*Mater et magistra*“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha, 1996, čl. 222.

4 Takto reagovali na SUC někteří vrcholní čeští politikové devadesátých let.

5 Nezřídky na otázku „co je to etika“ dostávám odpověď, že etika je to, když pustím staršího člověka sednout v dopravním prostředku.

6 Provázanost individuálního a společenského či sociálního života nacházíme už u Aristotela. Člověk je podle něho „živočich ve společenství obce“ (zoon politikon).

spravedlnosti a „strukturálního hříchu“,⁷ je její transcendentní pohled. Předkládá perspektivy života, které přesahují horizont pozemskosti, vnímá lidskou křehkost a vinu, pracuje s odpuštěním a zakládá naději na Boží lásce a milosrdenství. Navíc se v současnosti opětovně učí, jak ji k tomu vybízí papež František, pracovat s evangelijním principem, že realita má přednost před ideou, což jí má pomáhat chránit se před neúčinnými idealismy a nominalismy, lépe chápat člověka v realitě života s jeho četnými paradoxy a ukazovat nejen jemu, ale i společnosti, cesty k harmonické objektivitě.⁸

V duchu výše řečeného je koncipován i tento příspěvek. Spíše než o nabídku „uhlazeného“ sumáře postojů sociálního učení církve k problematice práce a rodiny půjde o prezentaci paradoxů reality ve vztahu k těmto entitám a možných inspirací SUC, které mohou podporovat plnohodnotný život člověka a humanizaci společnosti. V prvním kroku se kriticky zaměříme na paradigma katolické teologie v konfrontaci s realitou. Soustředíme se přitom zvláště na význam učení o dědičném hříchu. Ve druhém kroku ve stručnosti přiblížíme pozice SUC k otázce rodiny a práce, zvláště pak její teologicko-antropologická východiska a perspektivy. Následně budeme reflektovat konkrétní otázky týkající se těchto entit v kontextu současné, zvláště české reality. Půjde nám zde o dva důležité momenty: o právo na práci, resp. o význam výdělečné práce a jejich nároků na rodinu, a o vztah práce a volného času, resp. o význam odpočinku pro kvalitu osobního a rodinného života.

Paradoxnost reality světa práce a rodiny

Lidský život je plný paradoxů. Nelze je přitom vždy jednoduše vysvětlit rozumem. Křesťanská tradice v tom vidí zřejmé důsledky prvotního hříchu jako zdroj zakoušené životní disharmonie a lidských limitů. Člověk v sobě zakouší vnitřní rozporuplnost, jak ji zachycují slova apoštola Pavla: „Chtít dobro dokážu, ale vykonat je už ne... Nečiním dobro, které chci, nýbrž zlo, které nechci.“ (Ř 7,18–19) Zřejmá je pro člověka i již zmíněná omezenost vlastního rozumu.⁹

Paradoxnost postojů je patrná i ve vztahu k rodině a práci. Jsou pro nás dobrem, kterého si většinou ceníme. Nežádka se však práci vyhýbáme, pohrdáme jí či ji odbýváme. Rodinu máme zase tendenci bagatelizovat či upozadovat, např. ve prospěch osobních, nežádka sobeckých zájmů nebo zájmů trhu či v důsledku tlaku různých ideologických skupin. Výrazem výše zmíněné rozporuplnosti vůči

7 Tento pojem má svůj původ v teologii osvobození, magisteriem katolické církve kritizované a odmítané. Papež Jan Pavel II. tento pojem následně uvedl do SUC. Srov. JAN PAVEL II., „Sollicitudo rei socialis“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha 1996, čl. 36–37 a 39.

8 Srov. FRANTIŠEK, *Evangelii gaudium*, Praha: Paulínky, 2014, čl. 231–232. Lze zde připomenout i výstižná slova papeže Benedikta XVI. vyjadřující podstatu křesťanství, a tím i základní východisko křesťanské etiky: „na počátku křesťanského života není určité etické rozhodnutí nebo nějaká velká idea, nýbrž setkání s událostí, s Osobou, která otevírá před životem nový obzor a dává mu rozhodující zaměření.“ BENEDIKT XVI., *Deus caritas est*, Praha: Paulínky, 2006, čl. 1.

9 Papež Benedikt XVI. z toho dovozuje i limitnost čistě racionální etiky, která podle něho nedokáže zahlédnout složitost racionálního poznání v etické oblasti. BENEDIKT XVI., „Není-li Bůh, lidská práva se hroutí“, www.vaticannews.va/cs/vatikan/news/2018-05/neni-li-buh-lidska-prava-se-hrouti.html [zveřejněno 13. 5. 2018, cit. 15. 6. 2022].

rodině může být i častá potřeba vtipkovat o manželství, manželské nevěře, tchyni apod. Pokud totiž osobně vnímáme manželství a rodinu jako velké hodnoty, uvědomujeme si zároveň i míru odpovědnosti, ale též i vlastní křehkosti a zranitelnosti, které nás k nim vážou. Zmíněné vtipkování pak může být jistým, psychologicky vysvětlitelným ventilem tohoto osobně zakoušeného napětí rozporuplnosti a odlehcením si od případného vlastního selhání v této oblasti.

K osobní rozporuplnosti v chápání a prožívání manželství, resp. rodiny bezesporu přispívají či spíše mohou přispívat i rozpory ve sdílených paradigmatech. Ve veřejném prostoru, zvláště pak v mediálním světě prezentované mainstreamové paradigma, klade důraz na práva jednotlivce, aniž by je však blíže obsahově specifikovalo a objasňovalo. Určující je zde imperativ: Nikdo nesmí být diskriminován! S ohledem na zde zmíněný deficit tohoto paradigmatu to fakticky znamená, že každý má nárok na všechno. Všechno je možné, a tedy eticky přípustné. Nerozlišuje se zde, protože to zde v zásadě není možné, zda se jedná o skutečné právo jednotlivce či jen o jeho osobní přání. Toto paradigma tak představuje ohrožení práv samo v sobě. Je ve svém důsledku ohrožením toho, co jako takové deklaruje, totiž svobody jednotlivce. Narušuje zároveň soudržnost společnosti. Ostře řečeno vytváří prostor pro „diktaturu jednotlivce“¹⁰ a prosazování zájmů vlivových skupin, práva silnějších.¹¹

Paradigma křesťanské etiky, potažmo sociálního učení církve, je paradigmatickým ve společnosti menšinovým. Je omezovalo na uzavřenou komunitu lidí, které spojuje společná víra. Ambicí křesťanské etiky, potažmo SUC, přitom je, aby se jejich poselství dostávalo pozornosti širokého okruhu zájemců, překračující hranice církve. Evangelický etik Wolfgang Huber v této souvislosti připomíná, že „pro morální konsensus v pluralistické společnosti má ústřední význam to, jestli univerzalistické principy, které mají určovat morální chování, jsou zakotveny v přesvědčeních, postojích víry a náboženských praktikách různých skupin ve společnosti“.¹² A dále zdůrazňuje, že za situace, kdy názorové rozdíly v pluralistické společnosti vázané na jednotlivá společenství sahají až k základním hodnotovým orientacím, nemůže se „teologická etika omezit na rozvíjení křesťanských přesvědčení jako obsahu církevního skupinového étosu. Spíše náleží mezi její úkoly, aby tento étos uváděla do vztahu s jinými etickými postoji. Kromě toho jde v křesťanském étosu vždy také o řád společnosti jako celku, proto se tento étos neomezuje na lidi, kteří patří ke křesťanskému společenství. Naopak hlásá, že máme ctít důstojnost všech lidí a dbát o to, aby byla zaručena jejich práva. Křesťanský étos se zastává těch, kteří jsou slabší, poškozování ve svých právech nebo ohrožení na životě, a to nezávisle na jejich příslušnosti ke společenství víry nebo přesvědčení“.¹³

Rozdílnost paradigmat a jejich dopady na životy lidí a podobu života společnosti vyžadují vzájemný dialog jejich nositelů. Tento dialog se však ukazuje být v mnoha ohledech obtížný. Hlavní překážkou je neochota nebo neschopnost tento dialog vést. Pro většinovou společnost s mainstreamovým paradigmatem je obtížně přijatelná představa SUC, že manželství a rodina jsou přirozená společenství,

10 Srov. Gilles LIPOVETSKY a Hervé JUVIN, *Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře*. Praha: Prostor, 2012, s. 61–75, zde zvl. 61–67 a 74.

11 Srov. k tomu JAN PAVEL II., *Centesimus annus*, čl. 44.

12 Wolfgang HUBER, *Etika: Základní otázky života*, Praha: Vyšehrad, 2016, s. 19.

13 Tamtéž.

k nimž patří jisté nároky a požadavky. Nerozumí zcela ani tvrzení, že v manželství a rodině může člověk pochopit sám sebe, nalézt svoji identitu. Tyto pozice relativizuje a odmítá jako výraz podle ní nepatřičného lpění na zastaralém, neživotném obrazu člověka.

Pro křesťanskou etiku, potažmo SUC je pak zásadní otázka, zda je pro dialog s většinovou společností dostatečně disponována, zda její postoje nejsou příliš vzdálené obecné lidské zkušenosti, realitě tohoto světa a s ní spojeným otázkám, zda napomáhají k objevování lidských hodnot a projevů¹⁴ a zda do obecně lidských zkušeností vnášejí specifický pohled světla Boží lásky, který tyto zkušenosti očišťuje, proměňuje, rozlišuje a ozdravuje.¹⁵ Jinými slovy řečeno, pokud se k podstatě křesťanství dobíráme především pomocí teologické reflexe, která je přitom konfrontována s tajemstvím, rozumem plně neuchopitelným, pak musí být tato reflexe trvale otevřená kritickému zhodnocování dosavadních pozic, přístupná novým podnětům, dostatečně srozumitelná, a tím i přispívající ke kultivaci reality. Ve výše nastíněném pohledu se zdá být opodstatněnou kritika učení o prvotním hříchu.

Americký františkán Richard Rohr upozorňuje na to, že učení o prvotním hříchu nebylo rané církvi známé. Poprvé je formuloval v pátém století Augustin.¹⁶ Nasledně pevně zakořenilo v teologii západního křesťanství. Zásadní problém spočívá podle Rohra v tom, že většina křesťanských teologií se tak posunula od pozitivního pohledu zprávy o stvoření (Gn 1) k temnějšímu vidění této biblické knihy, která hovoří o pádu prvních lidí (Gn 3).¹⁷ V jednom ohledu byla však podle Rohra „doktrína ‚prvotního hříchu‘ dobrá a užitečná, neboť nás učila nedivit se tolik křehkosti a zranitelnosti, jež v sobě všichni neseme“.¹⁸ Šlo tak podle něho o „velmi milosrdné učení“.¹⁹ Zásadní problém ale spočívá v tom, že „z historického hlediska učení o prvotním hříchu způsobilo, že jsme to vzali ze špatného konce – na začátku bylo ne, místo ano, nedůvěra místo důvěry“.²⁰ Je to v zásadě to, na co ve vztahu k tradičnímu pojetí křesťanské etiky poukazoval i papež Benedikt XVI. ještě coby kardinál Ratzinger. Vytýkal jí přílišnou koncentraci na lidský hřích, na lidské ne bez toho, že by se zde dostatečně reflektovalo Božské ano, v jehož světle bylo teprve možné ono lidské ne správně interpretovat.²¹

Ono Augustinovo teologické ne, připomíná Rohr dále, se v průběhu času jen prohlubovalo. Pro Luthera jsou lidé „hromadou hnoje“. Jan Kalvín hlásá doktrínu „naprosté zkaženosti“ člověka.

14 Viz Nietzscheova kritika křesťanství, které prý dalo erótu (tělesné lásce) vypít jed a degradovalo ho na pouhou neřest. Srov. k tomu BENEDIKT XVI., *Deus caritas est*, s. 8.

15 Srov. Joseph RATZINGER, „Obnova morální teologie: Perspektivy 2. vatikánského koncilu a encykliky *Veritatis splendor*“, *Communio* 3 (2006), s. 307.

16 Augustin sdílel velmi pesimistický obraz dějin. Vycházel z toho, že Bůh ve své spravedlnosti v reakci na Adamovu vinu odsoudil většinu lidí k věčnému zatracení. Tím, že přesto některé na základě milosti a dobroty předurčil k věčné spáse, prokazuje zároveň své milosrdenství. K Augustinovu učení o prvotním hříchu srov. např. Wolfgang PLEGER, *Handbuch der Anthropologie. Die wichtigsten Konzepte von Homer bis Sartre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013, s. 42–48.

17 Richard ROHR, *Univerzální Kristus: Jak může zapomenutá skutečnost změnit všechno, co vidíme, v co doufáme, v co věříme*. Brno: Barrister & Principal, 2020, s. 67.

18 Tamtéž, s. 68

19 Tamtéž..

20 Tamtéž.

21 Srov. Joseph RATZINGER, *Obnova morální teologie*, s. 304.

V důsledku těchto přístupů je křesťanům vytýkána negativní antropologie.²² Nadto jsou z historického pohledu učení o prvotním hříchu připisovány zcela konkrétní závažné dopady.

Německý filosof a etik Arno Anzenbacher připomíná, že učení o prvotním hříchu, kterému předcházelo řeckými a latinskými církevními otci formulované pojetí hříšnosti člověka, se nakonec stává tím, co relativizuje nezpochybnitelný význam raného křesťanství k formulování a utváření povědomí o zvláštní důstojnosti člověka. Přispělo dle něho k tomu, že v praktické rovině byla důstojnost všech lidí relativizována. Jinými slovy řečeno, biblický akcent univerzality důstojnosti byl tímto přesunut na univerzalitu hříšnosti.²³ Wolfgang Huber v této souvislosti říká: „církevní učení o prvotním hříchu se prokázalo až do novověku jako překážka pro samostatný vývoj křesťanské koncepce o důstojnosti a právech člověka, neboť načrtlo pojetí člověka, který svými hříchy pozbyl před Bohem veškerá práva, a proto také nedisponoval důstojností, která je uchráněna veškerého násilí světské a církevní moci.“²⁴

Byť se církev ústy posledních papežů za přehmaty v dějinách opakovaně omluvila a byť se v novodobé historii stává – i prostřednictvím SUC – silným hlasem marginalizovaných a vyloučených, jak je patrné v současnosti i v postojích a projevech papeže Františka, přesto zde může přetrvávat dějinně podmíněná tendence prosazovat teologii nedůvěry a podezíravosti, která může podléhat falešným představám o světě a místo inspirativních podnětů, naděje a povzbuzení upínat pozornost především na problémy, formulovat slova kritiky, místo aby nabízela pozitivní a vše překlenující pohled na lidstvo a historii, podněcovala k dobrému, pravdivému a krásnému a usilovala o shodu v protikladu.²⁵ Jinými slovy řečeno jde o to nerezignovat na inspirativnost křesťanství, které, jak připomíná belgický psychiatr a odborník na systematickou a rodinnou terapii Dirk de Wachter, hodila nastupující sekularizace přes palubu, a tím i křesťanstvím nesenou mystiku, spiritualitu a smysl života. Mnohé z toho, co se ve starých křesťanských tradicích týká smyslu, významu a kontaktu (viz Vánoce a Velikonoce), se v současnosti stalo místem, kde bují konzum a komerce.²⁶ Ty nakonec v mnoha ohledech předurčují i postoj k práci a rodině. Podkopávají jejich skutečný smysl.

Pohled SUC na rodinu a práci

SUC formuluje smysl a význam rodiny a práce na základě teologicko-antropologických východisek. Rodina je pro ně prostorem a práce nástrojem k nalézání či potvrzování lidské identity, pochopení

22 Srov. Richard ROHR, *Univerzální Kristus*, s. 68.

23 Srov. Arno ANZENBACHER, „Die Würde des Menschen ist unantastbar“, *Theologie der Gegenwart* 53 (2010), s. 2–11.

24 Wolfgang HUBER, „Menschenrechte/Menschenwürde“, in *Theologische Realenzyklopädie*, sv. 22, Berlin: De Gruyter, 1992, s. 578.

25 Srov. Richard ROHR, *Univerzální Kristus*, s. 69–70. Papež František důsledky „mentality prvotního hříchu“ spatřuje i u mnohých křesťanů. Těm utkvěl v paměti jeho „hořký kořen“. Upřednostňují ho a upínají se k negativnímu a dávají přednost zahořklosti, která je nutí hořekovat a lamentovat. Odmítají se nechat utěšit a nepřednášejí Bohu své chvály. Srov. 365 dní s papežem Františkem: Ranní promluvy od Svaté Marty, Praha: KNA, 2020, s. 313.

26 Srov. Dirk de WACHTER, *Umění být nešťastný: Inspirující pohled na štěstí a smysl života*, Praha: Portál, 2021, s. 97–99, 103.

sebe sama, svého místa ve světě. Člověk může jejich prostřednictvím objevovat cestu k celistvému životu, k životu v plnosti (srov. J 10,10). Pro tato tvrzení nalézá SUC oporu zvláště v biblické zprávě o stvoření, ze které lze vyčíst i vzájemný vztah mezi rodinou a prací.

Manželství, jako výlučný vztah mezi mužem a ženou, potažmo manželská rodina jsou z pohledu SUC instituce, které jsou dané a chtěné Bohem. Vyplyvá to ze skutečnosti, že člověk jako muž a žena jsou stvořeni k Božímu obrazu, a tím povoláni k vzájemné lásce. V ní se stávají „Božím obrazem nikoliv ve chvílích samoty, nýbrž ve chvílích společenství“.²⁷ Jinými slovy z pohledu SUC nejsou „manželství a rodina nahodilou sociologickou konstrukcí, plodem určitých historických a ekonomických situací“.²⁸ Korespondují s podstatou lidského bytí, ve kterém lze také objevovat „kořeny otázky po správném vztahu mezi mužem a ženou“.²⁹ Manželství tak není, jak připomíná papež Benedikt XVI., „vynálezem církve, ale je ‚spoluvytvářeno‘ společně s člověkem jako takovým“.³⁰ Tento objevený teologicko-antropologický základ manželství a rodiny nejenže nevyklučuje výše zmiňovaný dialog, nýbrž k němu přímo vybízí. Potřeba tohoto dialogu je ze strany církve explicitně vyjádřena nejpozději od dob Druhého vatikánského koncilu (1962–1965). Koncilní otcové totiž mimo jiné připomněli, že manželství a rodina jako instituce dané a chtěné Bohem jsou zároveň součástí sociálního systému. A jako takové též představují životní formu, která je závislá na společenských a hospodářských proměnách a životních poměrech, s nimiž se mění.³¹ Reflexe a respekt k antropologickému základu manželství a rodiny a otevřenost k výzvám současnosti ve vztahu k nim mohou být oprávněně chápány jako fundovaný předpoklad, pro výše zmiňovaný dialog, resp. pro humanizaci těchto institucí a předcházení jejich (sebe)destrukci.

Člověk jako osoba v bipolaritě bytí muže a ženy, která v podání SUC představuje nejen přirozené vzájemné napětí rozdílnosti pohlaví, nýbrž i jejich oboustranné obohacení, umožňuje, aby rodina byla místem, kde jsou osoby – muž, žena a také děti – uznávány ve své celistvosti při zohlednění a rozvíjení příslušné odpovědnosti. Představuje v tomto ohledu první přirozené společenství, v němž se zakouší, resp. má zakoušet, co to znamená být lidskou osobou, spolu s jeho společenskou povahou. Právě tím podle SUC rodina přispívá „jedinečným a nenahraditelným způsobem k dobru společnosti“,³² pro niž je „nejlepší zárukou proti každé deformaci individualistického nebo kolektivistického typu“.³³ Takovéto chápání rodiny vytváří pro SUC rovněž důležitý předpoklad pro porozumění významu práce v životě člověka.

Ne náhodou v biblické zprávě o stvoření následuje po výroku, že „Bůh stvořil člověka, aby byl jeho obrazem, stvořil ho, aby byl obrazem Božím, jako muže a ženu je stvořil“ (Gn 1,27), Boží požehnání

27 JAN PAVEL II., „Katecheze, 14. 11. 1979“, in BENEDIKT XVI., *Myšlenky o rodině*, Praha: Paulínky, 2009, s. 33..

28 BENEDIKT XVI., *Myšlenky o rodině*, s. 20.

29 Tamtéž.

30 Tamtéž, s. 28.

31 Srov. Jindřich ŠRAJER, „O důstojnosti manželství a rodiny“, in *Gaudium et spes padesát let poté*, ed. Jindřich Šrajer et al., Brno: CDK, 2015, s. 205.

32 PAPEŽSKÁ RADA PRO SPRAVEDLNOST A MÍR, *Kompendium sociální nauky církve (= KSNC)*, Kostelní Vydří: KNA, 2007, čl. 213.

33 KSNC, čl. 213.

člověku, resp. muži a ženě doplněné požadavkem: „Plod'te a množte se a naplňte zemi. Podmaňte ji a panujte nad mořskými rybami, nad nebeským ptactvem, nade vším živým, co se na zemi hýbe“ (Gn 1,28). Z tohoto řazení textu lze vyvodit závěr, že má-li člověk, resp. lidstvo dobře naplňovat úkol správce této země, pak se to nepodaří, pokud si člověk nebude vědom onoho povolání lásky, které vyplývá ze stvoření a které může prvořadě prožívat ve společenství manželské rodiny.

Samo stvoření je jinak z pohledu SUC první „evangelium práce“.³⁴ Bůh pracuje první a je nadále činný (srov. J 5,17). Pracovat pak pro člověka znamená pokračovat v díle stvoření, napodobovat práci Boha, být kreativní. Práce přitom je, jak dokladuje celá biblická tradice, „každá činnost konaná člověkem bez ohledu na její ráz a okolnosti“,³⁵ a jako taková si zaslouží ocenění. Toho je hodna nejen – v podání antiky – intelektuální práce filosofů, nýbrž i práce fyzická. Vždyť sám Bůh v Ježíši Kristu pracuje fyzicky jako tesař. Hodnota práce spočívá právě v tom, že v ní člověk napodobuje Boha.

Je to pak zvláště encyklika papeže Jana Pavla II. *Laborem exercens* (1981), která na bázi výše nastíněného biblického pohledu na lidskou práci systematicky reflektuje její hodnotu a přináší důležitá rozlišení pro její chápání v praxi tržního prostředí, kdy nejen v prvopočátcích průmyslové revoluce převládalo silné pokušení vnímat práci jako pouhé zboží.³⁶

Hodnota práce, její důstojnost, je v kontextu této praxe v podání SUC dána důrazem na člověka, který ji vykonává. Papež Jan Pavel II. hovoří v této souvislosti o subjektivním rozměru práce. Ten představuje její stabilní složku a zároveň mravní hodnotu. Patří k tomu, že ačkoliv je člověk povolán k práci, má práce složit jemu a ne on jí. Stejně tak požadavek, aby výrobní proces byl uzpůsoben potřebám člověka (např. zohledňoval potřeby žen, matek apod.). Nadto by měl poskytovat člověku možnost rozvinout v práci své schopnosti a svou osobnost. V tomto ohledu je subjektivní rozměr práce nadřazen rozměru objektivnímu. Ten jako soubor prostředků sloužící k výrobě, včetně produktu práce samé, představuje její proměnlivou a zároveň pouze časnou složku. Pozornost k subjektivnímu rozměru práce naopak vnímá věčný, tranzitivní rozměr práce. Prokazuje se dvojitým efektem: dovnitř – méně viditelným a ekonomicky nevyjádřitelným – a navenek – viditelným a ekonomicky měřitelným. V prvním případě má práce z pohledu SUC vliv na sám subjekt práce, tedy člověka. Tím, že člověk pracuje, bere na sebe její obtížnost a nepříjemnost, formuje vlastní duši, utváří sebe sama. Práce u něho posiluje dobré vlastnosti a dělá ho lepším. Podle SUC má práce v sobě potenciál formovat člověka do podoby, kterou má mít na věčnosti s Bohem. Ve druhém případě člověk prací proměňuje okolní svět. Přispívá k rozvoji vědy, techniky a k celkové mravní úrovni společnosti. Práce člověku pomáhá jakoby vyjít ze sebe, resp. dostat se nad sebe.³⁷

Personalizovaný pohled SUC na rodinu a práci tyto entity nutně provazuje, přičemž platí, že rodina je „společenství, jehož založení je umožněno prací, a zároveň je to první domácí škola práce pro každého

34 Srov. JAN PAVEL II., „*Laborem exercens*“ (= LE), in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha 1996, čl. 25.

35 Srov. k tomu tamtéž, čl. 4–7.

36 Srov. k tomu tamtéž, čl. 7.

37 Srov. LE, čl. 6, 9, 11, 19 a 26. Srov. též „*Pastorální konstituce Gaudium et spes*“ (= GS), in *Dokumenty II. vatikánského koncilu*, Praha: Zvon, 1995, čl. 67.

člověka“.³⁸ Toto tvrzení bude nyní možné zasadit do kontextu často komplikované reality. Bude to mimo jiné znamenat potřebu zohlednění aktuálních společensko-politických souvislostí.

Právo na práci a rodina – problém nezaměstnanosti

Teologicko-antropologické důrazy a k nim se pojící požadavky formulované SUC ve vztahu k často komplikované sociální realitě se mohou v konfrontaci s rozšířenými ekonomickými a politickými mechanismy jevit jako bezvýznamné. Bližší či hlubší pohled na tuto realitu může ovšem prokazovat opak. Reálný člověk ve své svobodě a důstojnosti, právech a potřebách se může snadno ztrácet či být přehlížen ve změti makroekonomických čísel. Tak tomu může být např. při pohledu na zprávu České národní banky ohledně situace na trhu práce v ČR v roce 2020 v době pandemické krize. Konstatuje se v ní, že přes bezprecedentně hluboký propad HDP a určité zhoršení na domácím trhu práce zůstává i nadále oproti prvotním obavám český pracovní trh v poměrně solidní kondici.³⁹ Tento trend potvrzují i nadále nízká čísla nezaměstnanosti z posledních měsíců.⁴⁰ Ta řadí ČR na první místo mezi zeměmi EU.⁴¹ Dokonce se potýkáme se setrvalým nedostatkem pracovních sil.⁴² V těchto číslech se však snadno ztrácí konkrétní osudy nemalého procenta občanů. Jde především o ty, kteří – ohroženi chudobou, pod tíhou nesplacených dluhů či exekuce – hledají řešení své situace v šedé ekonomice (práci načerno) nebo formou krátkodobých úvazků (např. formou DPP), což je vystavuje trvalé nejistotě, frustraci a obavám z budoucnosti. Často se přitom v důsledku špatné legislativy dostávají do neřešitelných situací, ze kterých pro ně nenachází východisko nezřídká ani různěpomáhající organizace. Stejně kriticky je třeba vnímat ono pozitivní hodnocení ČNB s ohledem na nesmírně vysoký počet zemřelých na covid 19. a alarmující zprávy o bezprecedentním nárůstu psychických obtíží v populaci v době covidu, zvláště pak u dětí.⁴³

38 LE, čl. 10.

39 Srov. Jaromír GEC, „Covid na českém trhu práce“, https://www.cnb.cz/cs/o_cnb/cnblog/Covid-na-ceskem-trhu-prace/ [zveřejněno 30. 4. 2021, cit. 15. 6. 2022].

40 Srov. „Nezaměstnanost v ČR, vývoj, rok 2022“, <https://www.kurzy.cz/makroekonomika/nezamestnanost/> [zveřejněno 8. 6. 2022, cit. 15. 6. 2022].

41 Srov. ÚŘAD PRÁCE ČR, „Tiskové zprávy 2021“, <https://www.uradprace.cz/tiskove-zpravy-2021> [zveřejněno 2021, cit. 15. 6. 2022].

42 Ten je dán mimo jiné tím, že z důvodu lockdownu musely některé živnosti, zvláště v oblasti služeb, propustit své zaměstnance, kteří si pak během doby našli práci v jiných oborech. Ti stávající pak mají problém získat nové zaměstnance. Některé podniky kvůli tomu ukončily svoji činnost.

43 Psychické obtíže spojené s nároky zaměstnání jsou zde patrné již delší dobu. Patří k tomu i psychická zátěž spojená se ztrátou zaměstnání či nemožností ho získat. Ze statistik Evropského parlamentu vyplývá, že kvůli zaměstnání trpí na 300 milionů lidí po celém světě depresí nebo jinou duševní poruchou. Srov. k tomu Viktor KÁBELE, „Na home officech nebude třeba být neustále na příjmu. Belgie i další země dávají práci hranice“, <https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3437064-na-home-officech-nebude-treba-byt-neustale-na-prijmu-belgie-i-dalsi-zeme-davaji-praci> [zveřejněno 3. 2. 2022, cit. 15. 6. 2022]. Nárůst psychických obtíží u školních dětí hlásí pedagogicko-psychologické poradny. Srov. k tomu Jakub FUJÁČEK, „Psychické zdraví školáků se rapidně zhoršuje, covid jim narušil sociální vazby“, <https://echo24.cz/a/SgQPv/psychicke-zdravi-skolaku-se-rapidne-zhorshuje-covid-jim-narusil-socialni-vazby> [zveřejněno 5. 2. 2022, cit. 15. 6. 2022]. K nárůstu psychických obtíží v české populaci během pandemie srov. též Daniel PROKOP, „Chování Čechů už poslední vlny nezměnily. Pětina neočkovaných stejně do restaurací chodila“, <https://radiozurnal.rozhlas.cz/chovani-cechu-uz-posledni-vlny-nezmenily-petina-neockovanych-stejne-do-8677398> [zveřejněno 8. 2. 2022, cit. 15. 6. 2022].

Z pohledu výše nastíněných problematik jsou pozice a doporučení SUC formulovaná vzhledem k sociální realitě, konkrétně ke světu práce, opodstatněná. Jako zvlášť důležité se vzhledem k organizaci práce a možnosti vytvoření spravedlivých vztahů ukazuje rozlišení mezi přímým a nepřímým zaměstnavatelem. Přímý zaměstnavatel je instituce, právnická nebo fyzická osoba, se kterou zaměstnanec podepisuje pracovní smlouvu. Nepřímým zaměstnavatelem je mnoho různých činitelů, především stát. Ten má vedle své role přímého zaměstnavatele vliv na způsob uzavírání pracovní smlouvy a utváření vztahů v oblasti lidské práce. Projevuje se tím společenský aspekt práce, který zahrnuje princip spravedlnosti. Povinností nepřímého zaměstnavatele je starat se o zaměstnanost, plánovat a zajišťovat práci pro handicapované.⁴⁴

Neznamená to ovšem, že stát má v tomto případě povinnost přímo zajišťovat všem občanům práci, jak tomu bylo v době reálného socialismu, nýbrž pouze realizovat aktivní státní politiku zaměstnanosti. Jde především o podněcování podnikatelské sféry za účelem podpory utváření vhodných pracovních příležitostí. Podněcovat ji má stát tam, kde se jeví jako nedostatečná, případně brát ji pod svou ochranu v krizových obdobích.⁴⁵ Důvodem tohoto požadavku ze strany SUC je skutečnost, že nezaměstnanost včetně prekarizace práce⁴⁶ jsou ve flagrantním rozporu se základním právem člověka na práci a jedním z největších společenských zel. V dlouhodobějším horizontu mohou mít totiž za následek narušení rodinných vztahů a stát se zdrojem sociálních nepokojů.⁴⁷ Jinými slovy rodinné společenství, jeho založení i jeho následný život je podstatně spoluurčováno výdělečnou prací, která dotyčným nejen umožní získat nezbytné prostředky ke společnému životu, nýbrž má vliv i na kvalitu rodinného života. Na druhou stranu rodinný život a v něm obsažené předpoklady pro rozvoj člověka jako osoby jsou oním rozhodujícím faktorem pro celkové fungování společnosti a její prosperitu. V tomto ohledu i na základě aktuální zkušenosti pandemické krize je možné konstatovat, že zdůrazňované oddělení domácnosti a produkce v důsledku nástupu průmyslové revoluce, které mělo vytvořit prostor pro emocionální prožívání v rodinách, je fikce. Toto spojení je naopak velmi silně se zřejmými konsekvencemi. Covidová zkušenost nesčetných rodin jen umocnila a zvýraznila do té doby podceňovaný fenomén, že totiž rytmus života rodiny zásadně určují existenční starosti, vyčerpávající pracovní tempo a obavy z nezaměstnanosti.

Před pandemií nebylo pro členy rodiny vždy snadné se potkat, být spolu. Na vině byla namnoze časově náročná pracovní vytíženost a následně únava většinou obou zaměstnaných rodičů, kteří se vraceli z práce domů nezřídka podráždění, nervózní, bez ochoty věnovat potřebný čas a pozornost dětem, ale i sobě navzájem. Nebyl zde vytvořen dostatečný prostor pro naslouchání si, porozumění jeden druhému, vzájemné pochopení se.⁴⁸ V době pandemie se tento problém, byť jiným způsobem, zvýraznil. Rodinám se dostalo nuceně nebývalé možnosti být všichni dlouhý čas pospolu. Neuchránilo je to

44 Srov. LE, čl. 16–18.

45 Srov. KSNC, čl. 291.

46 K prekerizaci práce srov. Geert van ISTENDAEL, Farnost sv. Prekéra. Hospodářská a ekonomická krize – příčiny, souvislosti, důsledky, Praha: NLN, 2014.

47 Srov. LE, čl. 18.

48 Srov. Sue GERHARDOVÁ, „Sobecká společnost“, Praha: Beta-Dobrovský, 2011, s. 161.

však existenčních tlaků, obav a nejistot, které se v mnohém ještě vystupňovaly. Rodiče, v případě rozpadlých nebo neúplných rodin jeden z rodičů, museli vedle možné obavy ze ztráty zaměstnání a výpadku příjmů nebo jejich výraznějšího poklesu nově řešit i otázku hlídání dětí včetně domácího vyučování a nutného obstarání chodu domácnosti. V mnohém obdobná byla situace v rodinách, kde rodiče dále pracovali formou home office.

Tato nezvyklá kumulace možností a výzev měla na rodinná společenství a jejich jednotlivé členy řadu konkrétních dopadů. V porovnání se stabilními, klasickými rodinami se zde ukázala větší křehkost a zranitelnost rodin neúplných.⁴⁹ V tíživé situaci, v níž se ocitly, se nemohly tolik opírat o pomoc v rámci širších příbuzenských vztahů. Z větší části byly odkázané na pomoc státu, která nebyla vždy adekvátní a dostatečně rychlá. Některé vztahy utrpěly újmu, což v krajních případech vedlo až k jejich rozpadu. Nebývale také stoupl počet případů domácího násilí. To pozitivní, co tato zkušenost naopak přinesla, bylo pro mnohé, zvláště snad děti, poznání, že osobní mezilidské vztahy nelze zcela suplovat elektronickou komunikací.⁵⁰ Pandemická krize tak mimo jiné ukázala, že pro kvalitu osobního a rodinného života, pro zkvalitnění manželských a rodinných vztahů nestačí jen být spolu. Vyžaduje to rovněž schopnost osobní a rodinné vztahy v rámci společenskoekonomické reality každodenně utvářet, trvale do nich investovat.

Výše zmíněné konstatování získává na relevanci i s ohledem na dlouhodobější poznání, že mezi zájmy trhu a manželstvím, resp. rodinou vznikají základní disproporce. Požadavky trhu sledují jiné cíle a hodnoty než rodina. Nejvyšším cílem v hospodářství je maximální zisk. Žádaný je samostatný, flexibilní, plně disponibilní a disciplinovaný jedinec, který dokáže naplňovat vytčené cíle. Dokáže se prosadit. V manželském a rodinném životě jde naproti tomu v prvé řadě o smysluplnost a emocionální uspokojování potřeb, o solidaritu, láskyplný vztah. V nastalé logice soutěže rodina/domácnost versus trh se pak průkazně ukazuje, že trhy stále více ukrajují z tradičních a neformálních aktivit, které byly od nepaměti doménou rodiny. Za tím účelem se rozšiřuje sortiment služeb, též cílicí na jedince, který není vázán rodinnými vztahy a povinnostmi. Jediným cílem je plně angažovaný zaměstnanec, aby se trh stal efektivnějším.⁵¹

49 Třebaže v poslední době přibývá v ČR neúplných rodin (především matek samoživitelek), patchworkových rodin a také tzv. faktických manželství, tj. soužití mladých lidí před manželstvím, což kopíruje trendy západního světa z druhé poloviny 20. stol., dominantní formou soužití je dosud manželská rodina. V porovnání se západním světem jsou zde i silněji vnímány hodnoty spojené s rodinou. Zatímco 89 % Čechů souhlasí s výrokem, že dítě potřebuje domov s otcem a matkou, v západním euroatlantickém světě je to přibližně 70 %. Podobný rozdíl je zachytitelný u hodnocení manželství jako zastaralé instituce. Za takovou je považuje pouze 13 % Čechů, zatímco stejný názor má 20 % Němců a Britů, 21 % Rakušanů či 33 % Francouzů. Rozdíl je i v souhlasu s výrokem, že ženatí muži a vdané ženy jsou obecně spokojenější než svobodní. S tímto výrokem souhlasí 51 % Čechů, zatímco v ostatních zkoumaných zemích je to v průměru 30 % populace. Srov. Věra KUCHAROVÁ et al., Česká rodina na počátku 21. stol., Praha: Sociologické nakladatelství, 2019, s. 14. Pozitivní momenty v české společnosti ve vztahu k manželství a rodině lze vnímat mimo jiné také jako něco, co si zaslouží ze strany církve podporu ve směru uskutečňování jí prezentovaného ideálu manželských rodin. Srov. k tomu FRANTIŠEK, *Amoris laetitia: Radost z lásky. Posynodální apoštolská exhortace o lásce v rodině*, Praha: Paulínky, 2016.

50 Srov. k tomu Jakub FUJÁČEK, „Psychické zdraví školáků se rapidně zhoršuje, covid jim narušil sociální vazby“.

51 Srov. k tomu Lubomír MLČOCH, „Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe“, *Politická ekonomie* 2 (2007), s. 147–163; srov. také týž, *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2013, s. 31–51.

Podíváme-li se pohledem této logiky na institut home office – v době pandemie vhodný prostředek k překlenutí nastalé mimořádné situace –, může se v krajních případech stát v rodinách a partnerských vztazích jakýmsi nechtěným „trojským koněm“, nebezpečným nástrojem v rukách zaměstnavatele, jenž jeho prostřednictvím bude vyžadovat permanentní, časově neomezenou disponibilitu pracovníka.⁵²

Nakonec je nutné v návaznosti na výše uvedená zjištění upozornit i na v rodinném společenství očekávanou výchovu k práci. Rodina má být dle SUC školou sociálních ctností,⁵³ v našem případě zvláště pracovitosti a odpovědnosti vůči druhým a společnosti. Velká pracovní vytíženost rodičů a stále se rozšiřující sortiment služeb a v důsledku toho ubývajícím počet domácích prací nedávají v řadě případů dětem příležitost vidět na příkladu rodičů, jak se řeší a realizují jednotlivé činnosti, na kterých by se mohly samy také podílet.⁵⁴ V neúplných rodinách je tento problém umocněn tím, že v nich chybí většinou mužský, otcovský prvek a k němu se váží konkrétní příklad mužské práce. V rodinách se tak dětem nedostává v dostatečné míře poznání o významu práce, schopnost pracovat a nést za svůj život osobní odpovědnost. Neblahým důsledkem této konstelace je (připočteme-li k tomu i vliv moderních komunikačních technologií), že děti v mnoha ohledech získávají nereálné představy o životě. Často žijí v představě snadného a rychlého výdělku bez námahy. Zkušenost řady pedagogů či učňovských mistrů potvrzuje, že jsou u dětí a mladistvých oslabeny jejich nejzákladnější motivace. V některých případech nemají elementární zájem dobře prospívat a úspěšně ukončit studium. Tento motivační deficit představuje obrovský společenský problém do budoucna.

Rodina – práce – volný čas

Hovoříme-li o vzájemné provázanosti rodiny a práce, nemůžeme přitom opomenout otázku volného času a odpočinku.

Přestože v ČR platí zákon, který stanovuje podmínky a maximální možnou délku pracovní doby, existují zaměstnání, kde se vyžaduje či umožňuje permanentní pracovní „nadzákonné“ nasazení včetně nedělí a svátků. Člověk je, i za vidiny vlastního vyššího výdělku, přetěžován a zároveň obírán o potřebný prostor k rekreaci, o investici do budování rodinných vztahů.⁵⁵ Koronavirová krize navíc

52 Posiluje se tím i již tak v praxi běžné stírání hranic mezi prací a soukromým životem. V této souvislosti se hovoří o „právu být off-line“, o „právu na odpojení“. Např. německá automobilka Volkswagen již v roce 2012 zavedla opatření, že její zaměstnanci nemusí po pracovní době odpovídat na e-maily. Podobné opatření zavedly třeba i Francie, Irsko, Itálie či Portugalsko. Je snaha prosadit toto pravidlo i na unijní úrovni. Srov. k tomu Viktor KÁBELE, „Na home officech nebude třeba být neustále na příjmu. Belgie i další země dávají práci hranice“.

53 KSNC, čl. 238.

54 Srov. k tomu Božena BUCHTOVÁ, Josef ŠMAJS a Zdeněk BOLELOUCKÝ, *Nezaměstnanost*, Praha: Grada Publishing, 2013, s. 49.

55 Velkým problémem je to zvláště ve zdravotnictví. Nežádka jsou v některých zdravotnických zařízeních z důvodu nedostatku personálních kapacit zdravotničtí pracovníci přetěžováni nad rámec zákona. Podobný problém může nastat u stavebních firem, které jsou limitovány termíny dokončení staveb a nerespektují se přitom legitimní požadavky zaměstnanců na odpočinek. V řadě případů se to ovšem děje se souhlasem pracovníků samých, kteří na tyto podmínky přistupují s vidinou vyššího výdělku. To může být též častý případ zaměstnanců v supermarketech, kteří si sami vybírají směny o nedělích a svátcích, ke kterým se váží příplatky za práci.

odhalila, jak jsme zmínili výše, v některých případech již faktickou neschopnost člověka tyto vztahy utvářet. Je za tím možné spatřovat i mnohými dosud nerozpoznaný rozpor mezi ekonomickým růstem, resp. růstem blaha, a osobním štěstím. Některé studie dokazují, že mezi nimi neexistuje přímá úměra.⁵⁶

Tento rozpor nelze podceňovat, zvláště za situace, kdy je zastánci ekonomické prosperity cíleně maskovaný a zastíraný formou komerce, reklamy a zábavy. Připomeneme-li si zásadu jednoho z největších českých podnikatelů Tomáše Bati, že nejvyšší výkon a spolehlivost prokazuje spokojený a odpočatý zaměstnanec,⁵⁷ poznáme, že by mělo být v zájmu trhu samotného nastavit podmínky na trhu práce tak, aby zohledňovaly potřeby jednotlivce, k nimž patří nutně i odpočinek a rekreace, prostor pro realizaci a utváření osobních, rodinných, potažmo náboženských vztahů.

Důležité a zkušeností ověřené poznání o nutnosti odpočinku má své ukotvení v biblické tradici. Výzva k práci je zde úzce provázaná s povinností k odpočinku.⁵⁸ Nábožensky smýšlející člověk této vazbě rozumí. Není v pozici Stvořitele, který nese veškerou odpovědnost za stvoření, ani v pozici toho, který si má života bezmezně užívat. Život je pro něho spojen s námahou práce a nutným obstaráváním obživy. Je však prodchnut důvěrou ve Stvořitele. To mu pomáhá rozpoznat roli stvořeného tvora a k ní se vážíci relevantní míru odpovědnosti. Dovoluje mu to odpočívat. Prostřednictvím slavení šabatu či křesťanské neděle má možnost prohlubovat vděčnost za dar stvoření, resp. vykoupění, ve ztišení obnovovat své poznání smyslu života a podle něho koncipovat či korigovat životní styl. V odpočinku nalézat Boha spolu s poznáním, že má žít jako svobodný, resp. osvobozený, že se nechce dobrovolně či z donucení stát otrokem práce či podléhat jakékoliv formě otevřeného nebo skrytého vykořisťování.⁵⁹

Výpovědi biblické tradice, které uvádějí člověka do harmonie vztahů a odpovídajících životních relací, mohou být i pro současného sekularizovaného člověka při respektu k jeho svobodě srozumitelnou inspirací pro pochopení zhoubnosti moderní nemoci workholismu, nezřídká jako výraz útěku před sebou samým a životními otázkami, nemoci v mnoha případech nerozeznané nebo nepřiznané. Absolutizace práce a radosti z jejích výsledků brání člověku v poznání či přiznání si svých limitů, omezení, vlastní křehkosti a zranitelnosti.

Přijetí či alespoň přípuštění náboženských obsahů zakládajících opodstatněnost odpočinku znamená také znovuoživení a respektování rytmů, které do přírody vepsala ruka Stvořitele.⁶⁰ Papež František

56 Srov. k tomu Lubomír MLČOCH, *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*, s. 41–42.

57 Podle Jaroslavy Rezlerové, generální ředitelky ManpowerGroup Czech Republic a prezidentky Asociace poskytovatelů personálních služeb, „platí, že odpočatý zaměstnanec je lepší zaměstnanec. Má dostatek energie a mozkové kapacity na to, aby řešil úkoly, se kterými má člověk dlouhodobě přetažený problém“. K dispozici jsou i první výsledky vědeckých výzkumů, které dokazují, že zkrácená pracovní doba vede u zaměstnanců k vyšší produktivitě práce a zlepšení jejich fyzického a duševního zdraví. Do práce se pak zaměstnanci více těší a připadají si v ní šťastnější. Srov. k tomu Viktor KÁBELE, „Na home officech nebude třeba být neustále na příjmu. Belgie i další země dávají práci hranice“.

58 Srov. Gn 1,28.2,3; Ex 20,8.

59 Srov. KSNC, čl. 255–263.

60 FRANTIŠEK, *Laudato Si'*, Praha: Paulínky, 2018, čl. 71.

v této souvislosti upozorňuje na problematiku zintenzivňování rytmu života a práce, které doprovází proces změn. Rychlost těchto změn je podle něho „v rozporu s přirozenou pomalostí biologické evoluce“, hlavně však „nejsou vždy zaměřeny k obecnému dobru a k udržitelnému a integrálnímu lidskému rozvoji“.⁶¹

Již zde jednou zmiňovaný belgický psychiatr a odborník na systematickou a rodinnou terapii Dirk de Wachter v návaznosti na filosofku Joke Hermsenovou připomíná dělení času ze strany starých Řeků na *chronos* (objektivní čas) a *kairos* (subjektivní, vnitřní prožitek času). Podle de Wachtera jsme sice schopni toto rozlišení provést, ale nejsme již s to podvolit se blahodárnému účinku *kairu*, nýbrž podléháme uniformnímu *chronu*, který nás nutí k pravidelnosti. De Wachter doslova říká: „pokud nepracujete nebo se neuzdravujete dostatečně rychle, vypadnete z kola ven. Téměř pořád máme pocit, že máme příliš málo času.“⁶² Podle Hermsenové „jsme se stali oběťmi ryzí ekonomické časomíry. Trpíme pod tlakem efektivnosti na úkor štěstí, rovnováhy a vhledu“.⁶³ Ta také vyzývá k prolomení *chronu* a ke zpomalení. Podvolit se *kairu* znamená změnu životního rytmu, potřebu klidu a času, kdy můžeme vnímat okamžik a získávat cenné vhledy. Jinak, jak dodává poeticky na závěr Dichter, „všichni tančíme úplně sami, zhypnotizováni rytmem, jímž nás pohání svůdný DJ Mamon, až do chvíle, kdy vyčerpáním padneme a slepá lidská masa nás ušlape“.⁶⁴

Závěr

Rodinu a práci nelze z antropologického ani etického hlediska od sebe oddělovat. Vzájemně jsou spolu provázány a v mnoha ohledech se podmiňují. Sociální učení církve na tuto vzájemnou provázanost poukazuje. Osvětluje či zdůrazňuje jejich teologický, antropologický, etický, potažmo sociální rozměr, který nachází odezvu v každodenní realitě života. Předložená kapitola usilovala o to uchopit některé z relevantních aspektů tohoto rozměru, resp. vztahu, zvláště s ohledem na koronavirovou krizi, která vystavila oblast rodiny a práce novým zátěžím a výzvám. Tato bezprecedentní krize v novodobých dějinách lidstva nestačila ještě ani odeznít a již jsme konfrontováni s novou, tentokrát válečnou krizí, která se bezprostředně dotýká i světa práce a oblasti rodiny. Tato skutečnost před nás staví nové otázky a výzvy, na které bude třeba hledat kompetentní odpovědi. Základem pro ně může být ze strany sociálního učení církve zdůrazňovaný respekt před důstojností člověka a jeho života, k němuž právě rodina a práce neodmyslitelně patří.

61 Tamtéž, čl. 18.

62 Dirk de WACHTER, Umění být nešťastný: Inspirující pohled na štěstí a smysl života, s. 80.

63 Tamtéž.

64 Tamtéž, s. 81.

Seznam literatury

- 365 dní s papežem Františkem: Ranní promluvy od Svaté Marty, Praha: KNA, 2020.
- ACEMOGLU, Daron, AUTHOR, David, „Earnings, Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment“, *Handbook of Labor Economics* 4 (2011), s. 1043–1171.
- ANGRESANO, James, *Comparative Economics*, Upper Saddle River, N. J.: Prentice Hall, 1996.
- ANÝŽOVÁ, Petra, VEČERNÍK, Jiří (ed.), *Vzdělání, dovednosti a mobilita. Zaměstnání a trh práce v České republice a evropských zemích*, Praha: Karolinum, 2019.
- ANZENBACHER, Arno, „Die Würde des Menschen ist unantastbar“, *Theologie der Gegenwart* 53 (2010), s. 2–11.
- ARENDTOVÁ, Hannah, *Mezi minulostí a budoucností*, Brno: CDK 2002.
- ARCHER, Margaret S. a SÁNCHEZ SORONDO (ed.), Marcelo, *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization (The Pontifical Academy of Social Sciences Acta 20)*, Vatican City: PASS, 2016.
- BECCHETTI, Leonardo, „The Civil Economy Strategy Against Marginalization“, in *Inclusive solidarity and marginalized people*, ed. Stefano ZAMAGNI et al., Vatican City: PASS, 2017.
- BEDFORD-STROHM, Heinrich, *Vorrang für die Armen: auf dem Weg zu einer theologischen Theorie der Gerechtigkeit (= Öffentliche Theologie 4)*, Gütersloh: Kaiser, 1993.
- BENEDIKT XVI., *Deus caritas est*, Praha: Paulínky, 2006.
- BENEDIKT XVI., *Myšlenky o rodině*, Praha: Paulínky, 2009.
- BENEDIKT XVI., „Není-li Bůh, lidská práva se hroutí“ (2015), <http://www.vaticannews.va/cs/vatikan/news/2018-05/neni-li-buh-lidska-prava-se-hrouti.html> [zveřejněno 13. 5. 2018]
- BIELEFELDT, Heiner, „Historische und positiv-rechtliche Aspekte des Menschenrechts auf Bildung: Kommentar zum Beitrag von Axel Bernd Kunze“, in *Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven (Forum Bildungsethik 1)*, ed. Marianne HEIMBACH-STEINS et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 198–202.
- BOLDT, Joachim, MÜLLER, Oliver a MAIO, Giovanni, „Synthetische Biologie – Eine ethisch-philosophische Analyse“, in *Beiträge zur Ethik und Biotechnologie*, sv. 5, ed. EKAH, Bern: BBL, 2009.
- BONWELL, Charles C. a SUTHERLAND, Tracey E., „The Active Learning Continuum: Choosing Activities to Engage Students in the Classroom“, *New Directions for Teaching and Learning* 67 (1996), s. 3–16.
- BRENNEN, Scott a KREISS, Daniel, „Digitalization and Digitization“, *Culture Digitally*, 8. 9. 2014.
-

-
- BRENNER, Andreas, „Leben. Eine philosophische Untersuchung“, in Beiträge zur Ethik und Biotechnologie, sv. 3, ed. EKAH, Bern: BBL, 2007.
- BRUNI, Luigino, Cena nezištnosti, Bratislava: Veda, 2013.
- BRUNO, Luigino, The Wound and the Blessing. Economics Relationships and Happiness, New York: New City Press, 2012.
- BRYNJOLFSSON, Erik a MCAFEE, Andrew, Druhý věk strojů: práce, pokrok a prosperita v éře špičkových technologií, Brno: Jan Melvil Publishing, 2015.
- BUCHTOVÁ, Božena, ŠMAJS, Josef a BOLELOUCKÝ, Zdeněk, Nezaměstnanost, Praha: Grada Publishing, 2013.
- BULLA, Miroslav, „Covid a trh práce“, <https://www.praceamzda.cz/novinky/covid-trh-prace> [zveřejněno 9. 4. 2021].
- BYČKOVSKÝ, Petr a KOTÁSEK, Jiří, „Nová teorie klasifikování kognitivních cílů ve vzdělávání: Revize Bloomovy taxonomie“, Pedagogika 54, č. 3 (2004), s. 227–242.
- CEPEDA, Nicholas J. et al., „Spacing Effects in Learning: A Temporal Ridgeline of Optimal Retention“, in Psychological Science 19, č. 11 (2008), s. 1095–1102.
- COMECE, Shaping the Future of Work. A Reflection of the COMECE Social Affairs Commission, Brussels: COMECE, 2018.
- ČSÚ, Tvorba a užití HDP – 4. čtvrtletí 2020, ČSÚ <https://www.czso.cz/csu/czso/cris/tvorba-a-uziti-hdp-4-ctvrtleti-2020> [zveřejněno 2. 3. 2021].
- ČŠI, Kvalita a efektivita vzdělávání a vzdělávací soustavy ve školním roce 2017/18, Praha: ČŠI, 2018.
- ČŠI, Talis 2018. Mezinárodní šetření. Národní zpráva, Praha: ČŠI, 2019.
- DEGRYSE, Christoph, Digitalisation of the Economy and its Impact on Labour Markets, European Trade Union Institute (ETUI) Working Paper 2, Brussels: ETUI, 2016.
- DRAHO, Jan a FABO, Brian, The Platform Economy and the Disruption of the Employment Relationship, ETUI Policy Brief 5, Brussels: ETUI, 2016.
- EICHHORST, Werner, Labour Market Institutions and the Future of Work: Good Jobs for All, Policy Paper No. 122, Bonn: Institute of Labour Economics (IZA) 2017.
- ENGLIŠ, Karel, Věčné ideály lidstva, Praha: Vyšehrad, 1992.
- EPSTEIN, David, Range: Why Generalists Triumph in a Specialized World, London: Penguin, 2021.
- EUROFOUND, Occupational Change and Wage Inequality. European Jobs Monitor, 2017, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017.
- EVROPSKÁ KOMISE, Digital Economy and Society Index (DESI), Brussels: EC, 2022.
-

-
- EVROPSKÁ KOMISE, *Employment and Social Developments in Europe – Annual Review*, Brussels: EC, 2018.
- FADEL, Charles, BIALIK, Maya a TRILLING, Bernie, *Four-dimensional education*, Boston: The Center for Curriculum Redesign, 2015.
- FELDMAN, Tony, *An Introduction to Digital Media*, New York: Routledge, 1997.
- FRANKL, Viktor E., *Utrpení z nesmyslnosti života. Psychoterapie pro dnešní dobu*, Praha: Portál, 2016.
- FRANTIŠEK, „Marnost je poznání bez spravedlnosti“, *Katolický týdeník*, č. 23 (2022), s. 16.
- FRANTIŠEK, *Amoris laetitia: Radost z lásky. Posynodální apoštolská exhortace o lásce v rodině*, Praha: Paulínky, 2016.
- FRANTIŠEK, *Evangelii gaudium. Apoštolská exhortace o hlásání evangelia v současném světě*, Praha: Paulínky, 2014.
- FRANTIŠEK, *Laudato Si'*, Praha: Paulínky, 2018.
- FUCHS, Thomas, „Menschliche und künstliche Intelligenz. Eine Klarstellung“, in *Verteidigung des Menschen. Grundfragen einer verkörperten Anthropologie*, Berlin: Suhrkamp, 2020.
- GABRIELOVÁ, Ingeborg, „Ekologie jako otázka ‚nového člověka‘. Antropologické a sociálně-etické úvahy“, *Salve. Revue pro teologii a duchovní život* 27, č. 4 (2017), s. 65–85.
- GEC, Jaromír, „Covid na českém trhu práce“, https://www.cnb.cz/cs/o_cnb/cnblog/Covid-na-ceskem-trhu-prace/ [zveřejněno 30. 4. 2021].
- GERHARDOVÁ, Sue, *Sobecká společnost*, Praha: Beta-Dobrovský, 2011.
- GRUBER, Franz, *Das Entzauberte Geschöpf. Konturen des christlichen Menschenbildes*, Kevelaer: Topos plus, 2003.
- HAWKSWORTH, John, BERRIMAN, Richard a GOEL, Saloni, *Will Robots Really Steal Our Jobs? An International Analysis of the Potential Long Term Impact of Automation*, s. 1.: PricewaterhouseCoopers, 2018.
- HEAP-HARGREAVES, Shaun, *Rationality in Economics. An Evolutionary Approach*, Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- HEIDEGGER, Martin, „Otázka techniky“, in *Věda, technika a zamyšlení*, Praha: OIKOYMENH, 2004, s. 7–35.
- HEIMBACH-STEINS, Marianne, „Bildung und Chancengleichheit“, in *Christliche Sozialethik: ein Lehrbuch*, sv. 2: Konkretionen, Marianne Heimbach-Steins, Regensburg: Pustet, 2005, s. 50–81.
- HEIMBACH-STEINS, Marianne, „Einführung: Bildungsgerechtigkeit – die soziale Frage der Gegenwart. Eine Skizze“, in *Bildungsgerechtigkeit – interdisziplinäre Perspektiven (Forum Bildungsethik 8)*, ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2009, s. 13–25.
-

-
- HEIMBACH-STEINS, Marianne, „Hintergründe und Kontexte der aktuellen Diskussion um das Menschenrecht auf Bildung in Deutschland“, in *Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven* (Forum Bildungsethik 1), ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 11–47.
- HEJDUK, Radim, SMEJKALOVÁ, Kateřina a ŠPIDLA, Vladimír, *Budoucnost práce. Oranžová kniha Masarykovy demokratické akademie*, Praha: MDA, 2017.
- HENGSBACH, Friedhelm, *Teilen, nicht töten*, Frankfurt a. M.: Westend, 2014.
- HILPERT, Konrad, *Základní otázky křesťanské etiky*, Brno: CDK, 2017.
- HIRSCH, Eric D., „Seeking Both Breadth and Depth in the Curriculum“, *Educational Leadership* 59, č. 2. (2001), s. 22–25.
- HLAVÁČEK, Jiří, „Iracionální egoismus, racionální altruismus“, in Lubomír MLČOCH et al., *Soudobá ekonomie očima tří generací*, Praha: Karolinum, 2013.
- HLAVÁČEK, Jiří, *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*, Praha: Karolinum, 1999.
- HOGARTH, Robin M., *Educating intuition*, Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- HORÁLEK, Milan, *Zaměstnávání cizinců*, Praha: VÚPSV, 1996.
- HOSPODÁŘSKÁ KOMORA ČESKÉ REPUBLIKY, „Aktuální problémy trhu práce“, <https://komora.cz/aktualni-problemy-trhu-prace/> [zveřejněno 7. 6. 2021].
- HOSPODÁŘSKÁ KOMORA ČESKÉ REPUBLIKY, „Cesta ke svobodnému podnikání a prosperitě“, 33. Sněm, <https://komora.cz/news/33-snem-cesta-ke-svobodnemu-podnikani-a-prospe-rite-podnikatele-sepsali-sva-doporuceni-pro-novou-vladu/> [zveřejněno 16. 9. 2021].
- HUBER, Wolfgang, *Etika: Základní otázky života*, Praha: Vyšehrad, 2016.
- HUBER, Wolfgang, „Menschenrechte/Menschenwürde“, in *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, sv. 22, Berlin: De Gruyter, 1992, s. 577–602.
- CHMELAŘ, Aleš et al. *Dopady digitalizace na trh práce v ČR a EU*, Praha: Úřad vlády ČR, Oddělení strategií a trendů EU, 2015.
- GABRIEL, Karl a HEIMBACH-STEINS, Marianne (ed.), *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften 40: Bildung und Bildungspolitik*, Münster: Regensburg, 1999.
- JAN PAVEL II., „Centesimus annus“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996.
- JAN PAVEL II., „Katecheze, 14. 11. 1979“, in *BENEDIKT XVI., Myšlenky o rodině*, Praha: Paulínky, 2009.
- JAN PAVEL II., „Laborem exercens“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996.
- JAN PAVEL II., „Sollicitudo rei socialis“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996.
- JAN XXIII., „Mater et magistra“, in *Sociální encykliky (1891–1991)*, Praha: Zvon, 1996.
-

-
- JAN XXIII., „Pacem in terris“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996.
- KENNEDY, Kristen M., RODRIGUE, Karen M. a DAVIS, Stephen F., „So You Want to Teach Less in Hopes of Teaching More?“, *College Student Journal* 34, č. 4. (2000), s. 626.
- KOHOUT, Pavel a PALÍŠKOVÁ, Marcela, Dopady digitalizace na zaměstnanost a sociální zabezpečení zaměstnanců, Praha: ASO, 2017.
- KOSLOWSKI, Peter, *Ethics of Capitalism and Critique of Sociobiology*, Berlin: Springer-Verlag, 1996.
- KOTÍKOVÁ, Jaromíra et al., Dopady digitalizace, automatizace a robotizace na trh práce, do oblastí vzdělávání a oblastí sociálních systémů: rešerše dokumentů, Praha: VÚPSV, 2019.
- KRATHWOHL, David R., „A Revision of Bloom’s Taxonomy: An Overview“, *Theory into Practice* 41, č. 4 (2002), s. 212–218.
- KRUIP, Gerhard, „Bildung“, in *Christliche Sozialethik: Grundlagen – Kontexte – Themen. Ein Lehr- und Studienbuch*, ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Regensburg: Pustet, 2022, s. 387–399.
- KUCHAŘOVÁ, Věra a kol., Česká rodina na počátku 21. stol., Praha: Sociologické nakladatelství, 2019.
- KUNZE, Axel Bernd, „Beteiligung an, durch und in der Bildung: Koordinaten eines sozialetischen Bildungsdiskurses über das Recht auf Bildung“, in *Bildung, Politik und Menschenrecht: ein ethischer Diskurs (Forum Bildungsethik 6)*, ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2009, s. 45–68.
- KUNZE, Axel Bernd, *Freiheit im Denken und Handeln: eine pädagogisch-ethische und sozialetische Grundlegung des Rechts auf Bildung (Forum Bildungsethik 10)*, Bielefeld: Bertelsmann, 2012.
- KUNZE, Axel Bernd, „Unverzichtbar für die Subjektwerdung des Menschen: Gehalt und Grenzen des Menschenrechts auf Bildung“, in *Das Menschenrecht auf Bildung und seine Umsetzung in Deutschland: Diagnosen – Reflexionen – Perspektiven (Forum Bildungsethik 1)*, ed. Marianne Heimbach-Steins et al., Bielefeld: Bertelsmann, 2007, s. 177–197.
- LENAERTS, Karolien, WAEYAERT, Willem, SMITS, Ine a HAUBEN, Harald, *Digital Platform Work: Occupational Safety and Health Policy and Practice for Risk Prevention and Management, Policy of the European Agency for Safety and Health at Work*, Santiago de Compostela: OSHA, 2021.
- LESSENICH, Stephan, *Das Grundeinkommen in der gesellschaftspolitischen Debatte*, Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2009.
- LEV XIII., „Rerum novarum“, in Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996.
- LISSMANN, Paul Konrad, *Hodnota člověka. Filosoficko-politické eseje*, Praha: Vize 97, 2010.
- LISSMANN, Paul Konrad, *Chvála hranic. Kritika politické rozlišovací schopnosti*, Praha: Academia, 2014.
- LISSMANN, Paul Konrad, *Teorie nevzdělanosti. Omyly společnosti vědění*, Praha: Academia, 2008.
-

-
- LIPOVETSKY, Gilles a JUVIN, Hervé, Globalizovaný Západ: Polemika o planetární kultuře. Praha: Prostor, 2012.
- LOEWENSTEIN, Bedřich, Vira v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje, Praha: OIKOYMENH, 2009.
- LORENZ, Konrad, Osm smrtelných hříchů, Praha: Academia, 2000.
- LUBINSKI, David a HUMPHREYS, Lloyd G., „Incorporating General Intelligence into Epidemiology and the Social Sciences“, *Intelligence* 24, č. 1. (1997), s. 159–201.
- LÜKKE, Ulrich, Das Säugetier von Gottes Gnaden. Evolution, Bewusstsein, Freiheit, Freiburg im Breisgau: Herder, 2016.
- MANDRY, Christof, „Bildung und Erziehung“, in *Handbuch Angewandte Ethik*, ed. Ralf Stoecker et al., Stuttgart: Metzler, 2011, s. 248–251.
- MANDRY, Christof, „Das moralische Recht auf Bildung in christlich-ethischer Sicht“, *AUC Theologica* 3, č. 2 (2013), s. 67–80.
- MANDRY, Christof, „Gerechte Bildungschancen – ethische Anforderungen an das deutsche Bildungssystem“, in *Solidarität und Gerechtigkeit: die Gesellschaft von morgen gestalten*, ed. Dietmar Mieth, Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, 2009, s. 237–247.
- MANDRY, Christof, „Vom Wert der Bildung und dem moralischen Recht auf Bildung: zu Aufgabe und Schwerpunkten der theologischen Sozialethik der Bildung“, in *Wann ist Bildung gerecht?: Ethische und theologische Beiträge im interdisziplinären Kontext (Forum Bildungsethik 4)*, ed. Hans J. Mink, Bielefeld: Bertelsmann, 2008, s. 73–89.
- MANPOWER Group, „Index trhu práce Q1 2022“, <https://www.manpowergroup.cz/pruzkumy/manpowergroup-index-trhu-prace-q1-2022> [zveřejněno 14. 12. 2021].
- MARCUSE, Herbert, Jednorozměrný člověk, Praha: Naše vojsko, 1992.
- MAREK, David, NĚMEC, Petr a FRANČE, Václav, Automatizace práce v ČR: Proč se (ne)bát robotů?, Praha: Deloitte, 2018.
- McELDOWNEY, John F., „A UK Perspective on Human Trafficking: Aspects of the Modern Slavery Act 2015“, in *Human Trafficking: Issues Beyond Criminalization*, ed. Margaret S. Archem et al., Vatican City: PASS, 2016.
- MEHTA, Jal, „Breadth And Depth: Can We Have It Both Ways?“, *Education Week*, <https://www.edweek.org/education/opinion-breadth-and-depth-can-we-have-it-both-ways/2015/07> [zveřejněno červenec 2015].
- MILFAIT, René, NOVÁK, Milan a ŠIMUNEK, Michal V., Hitler namísto Hippokrata. Nacistická etika a morálka, humanitární hodnoty a válečné zdravotnictví, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2022.
- MLČOCH, Lubomír, *Ekonomie rodiny v proměnách času, institucí a hodnot*, Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, 2013.
-

-
- MLČOCH, Lubomír, „Ekonomie a štěstí: Proč více někdy není lépe“, *Politická ekonomie* 2 (2007), s. 147–163.
- MLČOCH, Lubomír, „Globalizace jako hospodářský proces a jako výzva“, in *Globalizace*, ed. Václav Mezřický, Praha: Portál, 2003.
- MLČOCH, Lubomír, *Chování čl. podnikové sféry (Výzkumná publikace č. 348)*, Praha: Ekonomický ústav ČSAV, 1990.
- MLČOCH, Lubomír, „Úvaha o paradigmatu ekonomie jako sociální vědě“, in Lubomír Mlčoch et al., *Soudobá ekonomie očima tří generací*, Praha: Karolinum, 2013.
- MORE, Thomas, *Utopie*, Praha: Mladá fronta, 1978.
- MPO, *Iniciativa Průmysl 4.0*, Praha: MPO, 2016.
- MŠMT, *Strategie vzdělávací politiky do roku 2030+*, Praha: MŠMT, 2020.
- MÜLLER, Johannes, „Recht auf Bildung als Voraussetzung für das Recht auf Entwicklung: Bildungspolitik zwischen globaler und lokaler Kultur“, *Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaften* 40 (1999), s. 38–59.
- MURO, Mark, LIU, Sifan, WHITON, Jacob a KULKARNI, Siddharth, *Digitalization and the American Workforce*, Washington: Metropolitan Policy Program, 2017.
- NÁRODNÍ VZDĚLÁVACÍ FOND – NÁRODNÍ OBSERVATOŘ VZDĚLÁNÍ A ZAMĚSTNANOSTI, *Dopady průmyslu 4.0 na trh práce v ČR*, Praha: NVF – NOVZ, 2017.
- NEUHOFF, Katja, „Chancengleichheit und Beteiligungsgerechtigkeit als sozioethische Leitideen für die Organisation des Bildungssektors“, in *Bildungspolitik und Bildungsgerechtigkeit (Sozioethik konkret)*, ed. Martin Dabrowski et al., Paderborn: Schöningh, 2008, s. 9–30.
- NEWMANN, Fred M., „Can Depth Replace Coverage in the High School Curriculum?“, *Phi Delta Kappan International* 69, č. 5 (1988), s. 345–348.
- NORTH, Douglass, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- NORTH, Douglass, *Structure and Change in Economic History*, New York: W. W. Norton, 1981.
- NOSEK, František, „Mravní smysl lidské práce“, in *Dr. Nosek mladým*, ed. Jan Janoušek et al., Reprint z roku 1939, Brno: Národní rada Sekulárního františkánského řádu, 2010.
- NVF, *Dopady průmyslu 4.0 na trh práce v ČR*, Praha: NVF, 2017.
- OECD, *Core foundations for 2030*, Paris: OECD, 2019.
- OECD, *Education at a Glance 2021*, Paris: OECD, 2021.
- OECD, *Employment Outlook 2021. Navigating the COVID-19 Crisis and Recovery*, Paris: OECD, 2021.
- OECD, *Knowledge for 2030*, Paris: OECD, 2019.
-

-
- OECD, Skills Outlook 2019: Thriving in a Digital World, Paris: OECD, 2019.
- OECD, The Future of Education and Skills. Education 2030, Paris: OECD, 2018.
- OTTMANN, Henning, Geschichte des politischen Denkens, sv. 4,1, Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler, 2010.
- PAPEŽSKÁ RADA PRO SPRAVEDLNOST A MÍR, Kompendium sociální nauky církve, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008.
- PETŘÍČEK, Miroslav, Znaký každodennosti čili krátké řeči téměř o ničem, Praha: Herrmann a synové, 1993.
- PIEPER, Josef, Volný čas, vzdělání, moudrost, Praha: Česká křesťanská akademie, 1992.
- PIUS XI., Antitotalitní encykliky, Praha: Krystal, 2015.
- PLATÓN, Ústava, Praha: OIKOYMENH, 2015.
- PLEGER, Wolfgang, Handbuch der Anthropologie. Die wichtigsten Konzepte von Homer bis Sartre. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2013.
- POPLOW, Marcus, „Diskurse über Technik in der Frühen Neuzeit“, in Neue Diskurse der Gelehrtenkultur in der Frühen Neuzeit. Ein Handbuch, ed. Herbert Jaumann et al., Berlin: Walter de Gruyter, 2016, s. 739–764.
- POSAVAC, Steven S., KARDES, Frank R. a BRAKUS, Joško, „Focus Induced Tunnel Vision in Managerial Judgment and Decision Making: The Peril and the Antidote“, Organizational Behavior and Human Decision Processes 113, č. 2. (2010), s. 102–111.
- RATZINGER, Joseph, „Obnova morální teologie: Perspektivy 2. vatikánského koncilu a encykliky Veritatis splendor“, Communio 3 (2006), s. 303–313.
- REICH, Robert B., V pasti úspěchu. Diagnóza kapitalismu 21. století, Praha: Prostor, 2003.
- RENN, Ortwin, „Mit Sicherheit ins Ungewisse Möglichkeiten und Grenzen der Technikfolgenabschätzung – Essay“, in Aus Politik und Zeitgeschichte, Bonn: Deutsche Zentrale für politische Bildung, 2014.
- ROHR, Richard, Univerzální Kristus: Jak může zapomenutá skutečnost změnit všechno, co vidíme, v co doufáme, v co věříme, Brno: Barrister & Principal, 2020.
- SEKRETARIAT DER DEUTSCHEN BISCHOFSKONFERENZ, Das Soziale neu denken: für eine langfristig angelegte Reformpolitik, Bonn: DBK, 2003.
- SENNETT, Richard, The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism, New York: W. W. Norton, 1998.
- SENNETT, Richard, The Culture of the New Capitalism, New Haven: Yale University Press, 2006
- SENNETT, Richard, Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus, Berlin: Berlin-Verlag, 1998.
-

-
- SCHILLEBEECKX, Edward, *Gerechtigheid en liefde: genade en bevrijding*, Bloemendaal: H. Nelissen, 1977.
- SCHMIDT, Richard A., BJORK, Robert A., „New Conceptualizations of Practice: Common Principles in Three Paradigms Suggest New Concepts for Training“, *Psychological Science* 3, č. 4. (1992), s. 207–218.
- SCHWARTZ, Marc S. et al. „Depth versus Breadth: How Content Coverage in High School Science Courses Relates to Later Success in College Science Coursework“, *Science Education* 93, č. 5. (2009), s. 798–826.
- SMITH, Joseph, „Discursive Dancing: Traditionalism and Social Realism in the 2013 English History Curriculum Wars“, *British Journal of Educational Studies* 65, č. 3. (2017), s. 307–329.
- SOBOTKA, Milan, *Člověk, práce a sebevědomí. Problém praxe v německé klasické filosofii*. Svoboda, Praha 1969.
- Sociální encykliky (1891–1991), Praha: Zvon, 1996.
- SOKOL, Jan, *Člověk a náboženství. Proměny vztahu člověka k posvátnému*, Praha: Portál, 2004.
- SOKOL, Jan, *Filosofická antropologie. Člověk jako osoba*, Praha: Portál, 2002.
- SOKOL, Jan, *Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmů*, Praha: Vyšehrad, 2010.
- ŠRAJER, Jindřich, „O důstojnosti manželství a rodiny“, in Jindřich ŠRAJER et al., *Gaudium et spes padesát let poté*, Brno: CDK, 2015, s. 168–205.
- TAVERNIER, Johan de, *De broosheid van het zinvolle*, Leuven: Acco, 2011.
- TREXIMA, „Trh práce a vzdělání“, <https://www.trexima.cz/hledate-novou-praci-poptavka-po-tech-to-profesich-roste-i-behem-pandemie/> [zveřejněno 21. 4. 2021].
- TUČEK, Milan, „Ochota přijmout zaměstnání“, <https://cvvm.soc.cas.cz/cz/tiskove-zpravy/ekonomicke/prace-prijmy-zivotni-uroven/5273-ochota-prijmout-zamestnani-cervenec-2020> [zveřejněno 1. 9. 2020].
- UNITED STATES CATHOLIC BISHOPS, *Economic Justice for All: Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U. S. Economy*, Washington, D.C.: United States Conference of Catholic Bishops, 1986.
- VAN ISTENDAEL, Gert, *Farnost sv. Prekéra: Hospodářská a ekonomická krize – příčiny, souvislosti, důsledky*. Praha: NLN, 2014.
- VAN PARIJS, Philippe, HRUBEC, Marek a BRABEC Martin a kol., *Všeobecný nepodmíněný příjem*, Praha: Filosofia, 2007.
- VARDI, Moshe, „Smart Robots and Their Impact on Society“, přednáška AAAS, cit. dle RICE UNIVERSITY, „When machines can do any job, what will humans do? Human labor may be obsolete by 2045“, *Science Daily*, 13. 2. 2016
- VEČERNÍK Jiří (ed.), *Práce, hodnoty, blahobyť. České realie v evropském kontextu*, Praha: Sociologický ústav AV, 2016.
-

-
- VERMEERSCH, Etienne, *De ogen van de panda*, Brugge: Vandewiele, 1988.
- VESELÝ, Arnošt, et al., et al., *Hlavní směry vzdělávací politiky do roku 2030+*, http://www.msmt.cz/file/51582_1_1/ [zveřejněno 31. 10. 2019].
- WACHTER, Dirk de, *Umění být nešťastný: Inspirující pohled na štěstí a smysl života*, Praha: Portál, 2021.
- WALWEI, Ulrich, *Digitalization and structural labour market problems: The Case of Germany (ILO Research Paper 17)*, Genève: ILO, 2016.
- WEBER, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I–III*, Tübingen: Mohr, 1963.
- WEBER, Max, „Protestantská etika a duch kapitalismu“, in *Metodologie, sociologie a politika*, Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 182–242.
- WELSCH, Wolfgang, *Naše postmoderní moderna*, Praha: Zvon 1994.
- WILLIAMSON, Oliver E., *The Economic Institutions of Capitalism*, New York: The Free Press, 1987.
- WINEBURG, Sam, „Beyond ‚Breadth and Depth‘: Subject Matter Knowledge and Assessment“, *Theory into Practice* 36, č. 4. (1997), s. 255–261.
- ZAMAGNI, Stefano, „How the Global Economy Fosters Human Trafficking“, in *Human Trafficking: Beyond Criminalization*, Vatican City: PASS, 2016.
- ZENTRALKOMITEE DER DEUTSCHEN KATHOLIKEN, *Lernen und Arbeiten im Lebenslauf – Teilhabefördernde Bildungspolitik als Aufgabe des Sozialstaates (18. November 2005)*, Bonn: ZDK, 2005.
- ZOCCHI FISCHER, Anita, *Beteiligungsgerechtigkeit als Struktur- und Verhaltensnorm: Rechte und Pflichten angesichts von Marginalisierung und Exklusion (Studien zur theologischen Ethik 130)*, Freiburg (Schweiz): Academic Press Fribourg, 2011.

Internetové odkazy

<https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3437064-na-home-officech-nebude-treba-byt-neustale-na-prijmu-belgie-i-dalsi-zeme-davaji-praci>

<https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3437064-na-home-officech-nebude-treba-byt-neustale-na-prijmu-belgie-i-dalsi-zeme-davaji-praci>

<https://echo24.cz/a/SgQPv/psychicke-zdravi-skolaku-se-rapidne-zhorsuje-covid-jim-narusil-socialni-vazby>

<https://radiozurnal.rozhlas.cz/chovani-cechu-uz-posledni-vlny-nezmenily-petina-neockovanych-stejne-do-8677398>

<https://echo24.cz/a/SgQPv/psychicke-zdravi-skolaku-se-rapidne-zhorsuje-covid-jim-narusil-socialni-vazby>

<https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3437064-na-home-officech-nebude-treba-byt-neustale-na-prijmu-belgie-i-dalsi-zeme-davaji-praci>

https://www.cnb.cz/cs/o_cnb/cnblog/Covid-na-ceskem-trhu-prace/

<https://www.kurzy.cz/makroekonomika/nezamestnanost/>

<https://www.uradprace.cz/tiskove-zpravy-2021>

<http://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/digital-services-act-package>

<https://www.wbv.de/buchreihen/forum-bildungsethik.html>

WORK: CONTEMPORARY TRENDS AND CHALLENGES

Summary

The collective monograph brings together texts by Czech experts in the fields of social ethics, sociology and economics, who aim to reflect on the changes in the world of work in relation to current trends in the social and economic spheres. On the one hand, it seeks to address the fundamental questions of the meaning of work and its role in human life, but on the other hand, it also endeavours to understand the structural processes determined by globalisation, the digital revolution, and tax, social, family and educational policies. It also aims to outline possible solutions to existing problems.

In the opening chapter, Pavel Kuchař introduces the reader to the current situation of the labour market in the Czech Republic. On the basis of the analysis of domestic and foreign data, he concludes that despite the Covid crisis and the economic crisis, and despite many negative forecasts, the labour market in the Czech Republic is not experiencing any significant downturns. This leads the author to argue that the recent changes in the labour market are rather an opportunity for further positive development towards a more efficient and innovative economy.

A somewhat more critical starting point is taken in the following chapter by Lucie Kolářová, who aims to clarify the anthropological foundations of the concept of work. According to the author, contrary to the prevailing economic-technological trends, it is necessary to emphasise that work is primarily a human affair. The anthropological perspective offers a suitable corrective to the dominant trends of our time and allows for the thinking of an alternative culture of work aimed at association and cooperation.

Lubomír Mlčoch, in his broadly conceived and content-rich paper, presents a comprehensive view of the meaning of work and the principles that govern it. He contrasts today's prevailing, often reductive, understanding of the phenomenon of work with a human-centred model, and he considers the concept developed in the social doctrine of the Church to be particularly inspiring, but also highly functional economically.

In the next contribution, Jakub Jinek discusses the ethical aspects of the robotization of work. He uses the theoretical potential of the robot metaphor to raise some basic ethical questions and on this basis analyses contemporary problems associated with the digitalization of work. He concludes by suggesting concrete steps that must be taken in the field of political decision-making and theoretical reflection in order to direct current trends towards the good.

The next part of the book addresses the question of the relationship between work and education. Peter Štica's chapter approaches this problem from the standpoint of Christian social ethics. Supported by texts from the Church Magisterium and secondary literature, he points to the close interconnectedness of these issues and to the fact that with the increasing complexity of the world of work, more and more emphasis will need to be placed on long-life education.

In the following chapter, Arnošt Veselý and Michaela Veselá Hiekischová address the more specific question of the appropriate form of education in the light of global and domestic developments in the labour market. The authors address the basic dilemma between breadth and depth in education by pointing to the need to find a balance between the two demands.

The book concludes with a text by Jindřich Šrajer on the connection between work and family life. Supported by the social doctrine of the Church and taking into account current developments, especially the coronavirus crisis, he discusses some of the difficult problems in both areas. The chapter shows the intrinsic interdependence of the worlds of work and family and emphasizes the need for their close connection also in the search for solutions to concrete social and economic problems.

The aim of the editors was to let a basic consensus of values emerge among authors who strive to preserve the dignity of work as something essential for a meaningful human and social life, while maintaining a fruitful plurality of approaches and points of departure.

Jmenný rejstřík

Kurzivou jsou vyznačeny výskyty v poznámce pod čarou.

- Acemoglu, Daron 65
Angresano, James 30
Anýžová, Petra 12
Anzenbacher, Arno 80
Arendtová, Hannah 40
Archerová, Margaret S. 45
Aristotelés 62, 76,
Augustin 79
Author, David 65
- Bařa, Tomáš 87
Becchetti, Leonardo 42 n.
Becker, Gary 33
Bedford-Strohm, Heinrich 57
Benedikt XVI. 77, 79, 81
Berriman, Richard 48
Bialiková, Maya 73
Bielefeldt, Heiner 59
Boldt, Joachim 21
Boleloucký, Zdeněk 86
Bonwell, Charles C. 64
Brabec, Martin 52
Brakus, Joško 74
Brennen, Scott 47
Brenner, Andreas 21
Bruni, Lugino 44
Brynjolfsson, Erik 64 n., 67, 68
Buchanan, James 32
Buchtová, Božena 86
Bulla, Miroslav 10
Byčkovský, Petr 61
- Cantalamessa, Raniero 34
Caseová, Anne 38
Cepeda, Nicholas J. 63
Coas, Ronald 41
- Čapek, Karel 46
- Davis, Stephen F. 64
Deaton, Angus 29, 38
Degryse, Christoph 50
Drahokoupil, Jan 50
- Eichhorst, Werner 49
Ekah, Bern 21
Engels, Bedřich 33
Engliš, Karel 32
Epstein, Daniel 64, 74
- Fabo, Brian 50
Fadel, Charles 73
Feldman, Tony 47
Franče, Václav 65
Frankl, Viktor E. 27
František, papež 24, 28 n., 40, 45, 48, 76, 77, 80, 85, 87
František z Assisi 28
Fuchs, Thomas 48
Fujáček, Jakub 83, 85
Fukuyama, Francis 38, 40
- Gabriel, Karl 54
Gabrielová, Ingeborg 19
Gec, Jaromír 10, 83
Gerhardtová, Sue 84
Goel, Saloni 48
Gruber, Franz 22, 23
- Hauben, Harald 50
Hawthorn, John 48
Heap-Hargreaves, Shaun 30
Heimbach-Steinsová, Marianne 54, 55, 56, 57, 58, 59
Heidegger, Martin 48

Hejduk, Radim 49
Hengsbach, Friedhelm 23
Hermsenová, Joke 88
Hilpert, Konrad 16
Hippokratés 36
Hirsch, Eric D. 72 n.
Hitler, Adolf 36
Hlaváček, Jiří 43
Hogarth, Robin M. 74
Holota, Benedikt V. 28, 37
Holub, Ondřej 48
Horálek, Milan 14
Hrubec, Marek 52
Huber, Wolfgang 78, 80
Humphreys, Lloyd G. 72

Chmelař, Aleš 48, 65

Istendael, Geert van 84

Jan XXIII. 37, 58, 76
Jan Pavel II. 5, 28–30, 37, 51, 76, 77, 78, 81, 82
Jaumann, Herbert 17
Jevons, William S. 33
Juvín, Hervé 78

Kábele, Viktor 83, 86, 87
Kalvín, Jan 79
Kardes, Frank R. 74
Kennedyová, Kristen M. 64
Keynes, John M. 35, 37
Kohout, Pavel 67, 68
Koslowski, Peter 32
Kotásek, Jiří 61
Kotíková, Jaromíra 65
Krathwohl, David R. 61
Kreiss, Daniel 47
Kruip, Gerhard 55, 56, 57, 58, 59
Kuchařová, Věra 85

Kulkarni, Siddharth 47
Kunze, Axel Bernd 59

Lemaire, Ton 20
Lenaertsová, Karolien 50
Lessenich, Stephan 52
Lev XIII. 32, 34 n., 51, 76
Liessmann, Konrad Paul 22, 24, 25, 61, 63, 72
Lipovetsky, Gilles 78
Liu, Sifan 47
Loewenstein, Bedřich 18
Lorenz, Konrad 24, 26
Lubinski, David 72
Lükke, Ulrich 20

Maio, Giovanni 21
Malthus, Thomas R. 32
Mandry, Christof 55, 56, 57, 58
Marcuse, Herbert 23
Marek, David 65
Marx, Karl 44
McAfee, Andrew 65, 67, 68
McEldowney, John F. 45
Mehta, Jal 73
Mezřický, Václav 38
Milfait, René 36
Mill, John Stuart 33
More, Thomas 46
Müller, Johannes 56
Müller, Oliver 21
Muro, Mark 47

Nechuta, Aleš 48
Němec, Petr 65
Neruda, Jan 34
Neuhoffová, Katja 58
Newmann, Fred M. 62, 69
North, Douglass 30 n., 40 n
Nosek, František Lev 44

Novák, Milan 36

Ottmann, Henning 46

Palíšková, Marcela 67, 68

Pascal, Blaise 26

Petříček, Miroslav 25

Pieper, Josef 25, 26, 27

Pius XI. 35, 36

Pleger, Wolfgang 79

Poplow, Marcus 17

Posavac, Steven S. 74

Prokop, Daniel 83

Ratzinger, Joseph 79

Renn, Ortwin 52

Reich, Robert B. 42

Rezlerová, Jaroslava 87

Ricardo, David 32

Richta, Radovan 28

Robinsonová, Joan 35

Rodrigueová, Karen M. 64

Rohr, Richard 79, 80

Ruggiero, Renato 41

Sadler, Philip M. 64

Sánchez Sorondo, Marcelo 45

Sen, Amartya 29, 57

Sennett, Richard 24

Schillebeeckx, Edward 22

Schmidt, Richard A. 62

Schwartz, Marc S. 62, 64

Smejkalová, Kateřina 49

Smith, Adam 31 n., 34 n.

Smith, Joseph 75

Smitsová, Ine 50

Sobotka, Milan 34

Sojka, Milan 40

Sokol, Jan 16, 18, 19, 20, 25

Sonnert, Gerhard 64

Spartakus 31

Stiening, Gideon 17

Sutherlandová, Tracey E. 64

Šimůnek, Michal 36

Šmajš, Josef 86

Špidla, Vladimír 49

Tai, Robert H. 64

Tavernier, Johan de 27

Trilling, Bernie 73

Tuček, Milan 13

Urban, Jan Ev. 45

Van Parijs, Philippe 52

Vardi, Moshe 48

Večerník, Jiří 12, 43

Vergilius Maro, Publius 69

Vermeersch, Etienne 20

Volčik, Stanislav 48

Waeyaert, Willem 50

Wachter, Dirk de 80, 88

Walwei, Ulrich 49

Weber, Max 18

Welsch, Wolfgang 16

Whiton, Jacob 47

Wildiers, Max 20

Williamson, Oliver E. 30, 40 n.

Wineburg, Sam 63

Zocchi Fischerová, Anita 57

Autoři

PhDr. Michaela Veselá Hiekischová, Ph.D. vystudovala na Katedře veřejné a sociální politiky magisterský i doktorský program, kde též externě vyučuje. Zároveň vyučuje na Fakultě sociálně ekonomické Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Zaměřuje se zejména na oblast politiky zaměstnanosti, ve které má i několikaletou praxi.

Doc. Mgr. Jakub Jinek, Dr. phil. je docentem na Katedře systematické teologie a filosofie Katolické theologické fakulty UK; současně působí na Filosofické fakultě UPa. Zabývá se dějinami filosofie, politickou filosofií, etikou a sociální etikou. Je národním delegátem v Sociální komisi COMECE.

Mgr. Lucie Kolářová, Dr. theol. je odbornou asistentkou na Katedře theologických věd Theologické fakulty JU v Českých Budějovicích. Doktorát z dogmatické teologie získala na Katolické theologické univerzitě v Linci. Věnuje se přednostně theologické antropologii a theologii stvoření. V poslední době vydala knihu *Stvoření, nebo příroda? K hermeneutickému potenciálu stvořenostního myšlení ve vztahu k přírodní vědě v období raného novověku* (2018).

Doc. PhDr. Pavel Kuchař, CSc. je vedoucím katedry sociální práce na Fakultě sociálně ekonomické UJEP v Ústí nad Labem. Je docentem sociologie, řadu let působil na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Věnuje se sociologii práce a vzdělání a otázkám trhu práce a rozvoje lidských zdrojů a v těchto oblastech se podílel na řadě národních i mezinárodních výzkumů. Je autorem či spoluautorem desítek odborných článků a sociologických výzkumů.

Prof. Ing. Lubomír Mlčoch, CSc. je autorem učebnice mikroekonomie (Teorie firmy, Graduační škola EÚ ČSAV 1970) a souboru deskripcí Chování čl. podnikové sféry (1990), jež byly výsledkem výzkumu během dlouhého „sabatiklu“ v praxi. V devadesátých letech byl u založení Institutu ekonomie na nové Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy (1997–2002 byl jejím děkanem). Přednášel a publikoval v oboru institucionální ekonomie, srovnávacích studií a etiky v ekonomii, což jej přivedlo ke křesťanskému sociálnímu učení. Působil jako vedoucí týmu, který připravil dokument k sociálním otázkám v České republice (Pokoj a dobro, ČBK 2000). V letech 2008–2018 byl členem Papežské akademie společenských věd. Autor řady odborných knih vydaných nakladatelstvím Karolinum v letech 1997–2022.

Doc. Jindřich Šrajter, SDB, Dr. theol. je docentem na katedře sociální a charitativní práce na TF JU v Českých Budějovicích a vedoucím Pracovní skupiny pro sociální otázky při ČBK. Věnuje se theologické etice, etice sociální práce a sociálnímu učení katolické církve.

ThLic. Petr Štica, Th.D. je odborným asistentem na Katedře systematické teologie a filosofie na Katolické theologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se křesťanské sociální etice, sociálnímu učení církve, politické etice a theologické etice. Je autorem několika desítek studií a odborných článků, které byly publikovány v České republice i v zahraničí. V současné době je předsedou mezinárodní odborné Společnosti pro sociální etiku ve střední Evropě.

Prof. PhDr. Arnošt Veselý, Ph.D. je vedoucím Centra pro sociální a ekonomické strategie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a proděkanem pro vědu a výzkum tamtéž. Zabývá se zejména vzdělávací politikou, policy analysis, sociálně-vědní metodologií a výzkumem veřejné správy.

PRÁCE: SOUDOBÉ TRENDY A VÝZVY

Vydala: SO ČBK – Pracovní skupina pro sociální otázky při České biskupské konferenci jako svou 1. publikaci.

Uspořádali a redakčně připravili:

Jindřich Šrajber a Jakub Jínek.

Obálka a sazba: Michal Mig Němeček

Vydání: první. Praha 2022